GEDRANG RONDOM EEN WIEG

Niet alle lezers van *Rekenschap* zullen in de gelegenheid zijn geweest op de een-en-twintigste mei van dit jaar de openbare zitting van de Leidse Academische Senaat bij te wonen waarin professor J. P. van Praag het ambt van bijzonder hoogleraar in de humanistiek en de anthropologie van het humanisme aanvaardde met het uitspreken van een rede getiteld: *Wat is humanistiek?* Die afwezigen moeten echter van deze gebeurtenis een enigszins eigenaardige indruk hebben gekregen toen zij op bladzijde honderdtien van het oktobernummer lazen hoe het daarbij is toegegaan.
In een kort opstel getiteld: *Bij de wieg der humanistiek* schrijft professor Van der Wal dat men bij die geboorte naar zijn mening nu en dan al te welwillend instemmend zat te knikken zonder zich bewust te zijn dat het niet alleen een heugelijk maar ook een gewichtig moment was. Kort gezegd en zonder gelijkenis: Van der Wal heeft moeite met bepaalde passages die hem onduidelijk en niet helder voorkomen.
Nu is dat mogelijk voor hoorders. Maar wie de bewuste redevoering, uitgegeven door de firma Wolters te Groningen, gelezen heeft, herinnert zich, naar ik aanneem, niet een onheldere indruk van het stuk te hebben gekregen. Maar de kritische notities, die Van der Wal bij deze tekst heeft gemaakt, zouden op de gedachte kunnen brengen dat zelfs de druk niet heeft kunnen ontsnappen aan het meeslepende van de overigens vage betoogtrant, die volgens de *Rekenschap*-criticus de rede zou hebben gekenmerkt. Voordat men het in de gaten heeft kan men tot lezende jabroer worden gedegradeerd! Het is dus zaak een en ander nog eens goed na te gaan.
Laten we daartoe uit de rede het lange citaat nemen dat voor Van der Wal aanleiding is geweest — en niet de enige — te spreken van onduidelijke formulering. Het bijkomend voordeel van deze keuze is, dat de lezer kan vergelijken met de aantekeningen van Van der Wal bij het bewuste fragment, die moeten aantonen dat Van Praag zijn publiek — althans Van der Wal — in het onzekere heeft gelaten omtrent zijn gedachte en doen betwijfelen of hetgeen hij in die passage kenmerkend voor het humanisme noemt, dat wel is. Van der Wal is de exegese reeds bij de wieg van de humanistiek begonnen. Nu dat toch gebeurd is, wil ik bij diezelfde wieg ook mijn interpretatie geven,

waarbij ik meen dat ik niets anders doe dan letterlijk lezen.
Dus herlezen we het geïncrimineerde citaat, te vinden op bladzijde zestien van *Wat is humanistiek?* of zoals het wordt gegeven op bladzijde honderdnegen/honderdtien van *Rekenschap* (okt. 1965).

> „Het tweede postulaat omtrent het humanistische mensbeeld is dat de mensen deel hebben aan en aangelegd zijn op hun werkelijkheid. De mens ontspringt aan de werkelijkheid, waarvan hij zelf deel is. Deze menswording is een gebeurtenis van dramatische betekenis. Niettemin blijft de mens met alle vezelen met zijn werkelijkheid verbonden. Als deel van de werkelijkheid is hij een knooppunt van betrekkingen. Maar hij vertegenwoordigt ook de evolutie van de werkelijkheid. Als actiecentrum geeft hij vorm aan zijn wereld, en wel als een twee-eenheid van lichaam en bewustzijn. Daarbij rijst de vraag van zijn vrijheid, en wel zijn keuzevrijheid. Ook hier doet zich de spanningsverhouding voor tussen beleving en beschouwing: Immers, ook al zou in de beschouwing het resultaat van de keuze zich voordoen als bepaald, door wat dan ook, dan nog zou dat in de beleving slechts kunnen blijken doordat de mens... in vrijheid kiest. De toetssteen bij die keuze is dat zij het leven de moeite waard maakt. Dat is een kwestie van ondervinding, niet alleen van het individu, maar van het hele mensengeslacht. Het antwoord ligt zelf in de sfeer van deelhebben-aan en aangelegd-zijn op: De uitdaging van de werkelijkheid aanvaarden in betrokkenheid op de wereld; zelfverwerkelijking in wederkerigheid tot, eerbiediging van, en verbondenheid met de ander; in medemenselijkheid."

Voor Van der Wal bevat deze passage vele raadselen. Dat begint al in de eerste zin en neemt toe naarmate hij verder leest; het slot is een reeks van vraagtekens. Daar is de eerste zin: wat betekent nu *hun* werkelijkheid? Wat is precies: aan hun werkelijkheid hebben zij deel? Is dat hetzelfde als de werkelijkheid, waarvan hij zelf deel is, zoals het in de tweede zin heet? Het verband tussen de derde en vierde zin is onduidelijk en dat komt omdat Van Praag hier heel wat bij gedacht heeft zonder het tot uitdrukking te brengen. Overdenking van de zin die de spanningsverhouding tussen beleving en beschouwing aan de orde stelt, leidt, aldus nog steeds Van der Wal, tot de conclusie dat er iets wordt gezegd, dat niet bedoeld kan zijn, of anders onzin is. De rest van het fragment...?? Want wat wordt er nu getoetst? Wat maakt het leven de moeite waard? Op welke vraag wordt antwoord gegeven?
Van der Wals „licht gevoel van geïrriteerdheid" is hier geloof ik zijn kritische zin de baas geweest. Want wie zonder zulk een emotie kennis neemt van het fragment krijgt de indruk een uiteraard niet gemakkelijke maar tevens heldere, scherpdoordachte en goed samenhangende beschouwing voor zich te hebben. Maar instemmend knikken ging en gaat niet aan. We zullen deze indruk moeten staven.
„...dat de mensen deel hebben aan en aangelegd zijn op hun werkelijkheid". Als we deze woorden lezen, weten we reeds wat Van Praag met *hun* werkelijk-

heid bedoelt. Daarover heeft hij immers op bladzijde elf van zijn oratie duidelijk gehandeld toen hij onderscheid maakte tussen de begrippen het zijnde (al wat is), en werkelijkheid of wereld. De betekenis van hun werkelijkheid is dus: het zijnde zoals de mensen zich dat overeenkomstig hun geestelijke structuur en lichamelijke organisatie (hun aanleg dus) eigen maken, d.w.z. tot *hun* werkelijkheid of wereld. Over dit begrip werkelijkheid gaat het in het fragment. Aan die eigen wereld, aldus Van Praag, hebben de mensen deel, m.a.w. zij zijn daarop met hun gehele wezen betrokken, zij geven, elk als actie-centrum, zo lezen we in dit verband, vorm aan hun wereld en daarmee ook aan zich zelf, zoals aan het slot van het citaat staat te lezen.
De mensen maken deel uit van hun wereld, zij behoren ertoe. Maar zij doen dat op een unieke wijze. Bij deze gedachte verwijst Van Praag in een noot begrijpelijkerwijs naar Julian Huxley's *Man in the Modern World,* waarin op die unieke situatie wordt gewezen. Deze situatie betekent echter geen isolement, zij heft het deel hebben aan en aangelegd zijn van de mensen op hun werkelijkheid niet op. De mens blijft, aldus Van Praag, in zijn unieke positie toch met alle vezelen met zijn werkelijkheid verbonden.
Tot zover — moet ik eerlijk zeggen — heeft niets mij in het onzekere gelaten omtrent de hier geformuleerde gedachten van de auteur betreffende de verhouding van de mens tot de wereld. Hetzelfde kan worden gezegd van hetgeen volgt over de keuzevrijheid, in het bijzonder met het oog op de formulering van de spanningsverhouding tussen beleving en beschouwing ten aanzien van die vrijheid. Van Praag zegt hierover dat het resultaat van de keuze in de beschouwing wel bepaald kan blijken te zijn door dit of dat, maar in de beleving slechts door het feit dat we in vrijheid hebben gekozen. En hij vervolgt dan met te zeggen dat onze keuze — of anders geformuleerd ons antwoord op de uitdaging van de werkelijkheid — juist zo is uitgevallen als ze doet, omdat daardoor het leven de moeite waard wordt. Want keuze en keuzevrijheid zijn inherent aan onze vormgeving van onze wereld en daarom brengt Van Praag juist in verband met die vormgeving het onderwerp keuzevrijheid te berde. Bij die keuze is criterium: of iets wel of geen waarde heeft voor de vormgeving van onze wereld, dus voor ons leven. Dat het leven een moeite is, behoeft geen betoog; evenmin, dat levenswaarden uiteraard die moeite lonen (de zetter van *Rekenschap* vindt het ook, zie het oktobernummer, bladzijde honderdtien, derde regel van onderen).
Zo hebben we het citaat nog eens gelezen, stap voor stap volgend de gedachte daar geformuleerd, en tot die voortgang in staat gesteld door de sterke innerlijke samenhang van het betoog en de juiste woordkeus van de schrijver. Het spoor van Van der Wal hebben we niet kunnen volgen. Hij komt o.a. uit op het punt, dat Van Praag in het bewuste fragment de vraag zou hebben behandeld of een humanist het leven de moeite waard zou vinden, en bovendien beweerd zou hebben dat de humanist zulks vindt omdat de mens in vrijheid kiest. In de passage die we zo juist nog eens hebben gelezen, blijkt van een dergelijke probleemstelling geen sprake te zijn. En dus kunnen we

niet met Van der Wal betwijfelen dat de gedachtegang, door Van Praag gevolgd, kenmerkend is voor het humanisme.

Ik zal de lezers van *Rekenschap* die vermoedelijk de tekst van de oratie en de vorige aflevering van ons tijdschrift niet zo gauw bij de hand hebben, niet vermoeien door meer voorbeelden te geven van de discrepantie tussen Van Praags gedachten en hun interpretatie door Van der Wal. Uiteenzettingen de kwestie van het verschil tussen de term „vragende gerichtheid" (de innerwijze van Van Praags gedachte duidelijk demonstreert. Er is dan b.v. nog wel naar aanleiding van stukken tekst die we niet voor ons hebben, krijgen door al hun noodzakelijke citaten een brokkelig aanzien en ze zijn in elk geval vervelend om te lezen. Daarom heb ik gemeend zowel Van Praag als Van der Wal recht te doen wedervaren door dit citaat centraal te stellen dat een belangrijk punt in het betoog van de eerste bevat en dat door de laatste het uitvoerigst van kritiek wordt voorzien, die tevens Van der Wals benaderingslijke situatie die aan het vragen voorafgaat en tot vragen leidt, m.a.w. een voorwaarde van ons bewuste zijn) en „vragend" of „met een vraag". Er is hier geen sprake van een mogelijk nuanceverschil, gezwegen van een overbodigheid. Van der Wal noemt in dit verband een formulering van principieel onderscheidend denken schuim blazen. Daarmee wordt aan laatstgenoemde, tot op heden zo luchtige bezigheid wel onverwacht een diepe zin verleend.

Voor een boze fee aan de wieg van de humanistiek heb ik Van der Wal niet gehouden, maar wel voor een lichtelijk geïrriteerde fee. Daar zal de jonge humanistiek niet van schrikken. Ik zal mij nu geredelijk uit de kraamkamer verwijderen, wilde alleen maar even zeggen dat *ik* het een gezonde spruit vind.

J. C. Brandt Corstius

PERSONALIA Prof. dr. J. C. Brandt Corstius
Geboren in 1908. Studeerde te Utrecht Nederlandse taal- en letterkunde. Was leraar te Amsterdam, Eindhoven en Utrecht. Thans hoogleraar in de vergelijkende literatuurwetenschap te Utrecht. Was verscheidene jaren lid van het Hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond. Redacteur van Mens en Wereld.

RECTIFICATIE

Verzoeke deze bladzijde te beschouwen als een vervanging van pag. 156 in Rekenschap, nr. 4.

niet met Van der Wal betwijfelen dat de gedachtegang, door Van Praag gevolgd, kenmerkend is voor het humanisme.
Ik zal de lezers van *Rekenschap* die vermoedelijk de tekst van de oratie en de vorige aflevering van ons tijdschrift niet zo gauw bij de hand hebben, niet vermoeien door meer voorbeelden te geven van de discrepantie tussen Van Praags gedachten en hun interpretatie door Van der Wal. Uiteenzettingen naar aanleiding van stukken tekst die we niet voor ons hebben, krijgen door al hun noodzakelijke citaten een brokkelig aanzien en ze zijn in elk geval vervelend om te lezen. Daarom heb ik gemeend zowel Van Praag als Van der Wal recht te doen wedervaren door dit citaat centraal te stellen dat een belangrijk punt in het betoog van de eerste bevat en dat door de laatste het uitvoerigst van kritiek wordt voorzien, die tevens Van der Wals benaderingswijze van Van Praags gedachte duidelijk demonstreert. Er is dan b.v. nog wel de kwestie van het verschil tussen de term „vragende gerichtheid" (de innerlijke situatie die aan het vragen voorafgaat en tot vragen leidt, m.a.w. een voorwaarde van ons bewuste zijn) en „vragend" of „met een vraag". Er is hier geen sprake van een mogelijk nuanceverschil, gezwegen van een overbodigheid. Van der Wal noemt in dit verband een formulering van principieel onderscheidend denken schuim blazen. Daarmee wordt aan laatstgenoemde, tot op heden zo luchtige bezigheid wel onverwacht een diepe zin verleend.
Voor een boze fee aan de wieg van de humanistiek heb ik Van der Wal niet gehouden, maar wel voor een lichtelijk geïrriteerde fee. Daar zal de jonge humanistiek niet van schrikken. Ik zal mij nu geredelijk uit de kraamkamer verwijderen, wilde alleen maar even zeggen dat *ik* het een gezonde spruit vind.

J. C. Brandt Corstius

PERSONALIA Prof. dr. J. C. Brandt Corstius
Geboren in 1908. Studeerde te Utrecht Nederlandse taal- en letterkunde. Was leraar te Amsterdam, Eindhoven en Utrecht. Thans hoogleraar in de vergelijkende literatuurwetenschap te Utrecht. Was verscheidene jaren lid van het Hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond. Redacteur van Mens en Wereld.

LEVEN IN HET JAAR 2000 *)

Inleiding

Uw voorzitter heeft, inventief als hij is, weer een paar prachtige titels gevonden voor deze dag: „2000 is het al gauw", „Leven in 2000", „Beleven in 2000". Een korte, boeiende titel voor wie hem leest, schrikwekkend in zijn pretentie voor hem die onder die vlag zijn verhaal moet houden.
Laat ik daarom beginnen met deze inleiding tot wat bescheidener proporties terug te brengen. In de eerste plaats moet ik U dan teleurstellen met de mededeling, dat ik geen socioloog of filosoof ben, die diep en lang heeft nagedacht over de ontwikkelingsgang van de maatschappij en van dat inzicht uit nu een referaat zal houden. Ik ben qua opleiding ingenieur, ben werkzaam bij de Rijksplanologische Dienst en houd mij dagelijks bezig met de ruimtelijke ontwikkeling van ons land. Denken over „leven in 2000" is op mijn vakgebied dus vooral een — liefst zo concreet mogelijke — bespiegeling over de relatie tussen mens en ruimte in de toekomst. Aan dat kader zal ik mij ook vanmorgen houden.

Perspectief in de tijd

De veranderingen in het ruimtelijke beeld van Nederland in de komende decenniën worden uiteraard in sterke mate bepaald door de algemene demografische, sociale en economische ontwikkelingstendenties die zich in de wereld in het algemeen en in ons land in het bijzonder zullen voltrekken. Deze tendenties zijn in hoge mate onzeker; niettemin is het goed deze zich zo concreet mogelijk voor ogen te stellen.
De grootste „zekerheid" ligt wellicht nog in ons bevolkingstal: rond 2000 plm. 20 mln. Kortgeleden heeft het Centraal Bureau voor de Statistiek een nieuwe prognose gepubliceerd, waarvan één alternatief zelfs nog wat hoger is uitgekomen, nl. op 21 mln. in 2000. De oorzaak van de ophoging van de prognose is met name het vroegere trouwen; de generaties volgen elkaar vlugger op en dit compenseert ruim de daling van de huwelijksvruchtbaarheid. Op zichzelf is het natuurlijk goed om over zo exact moge-

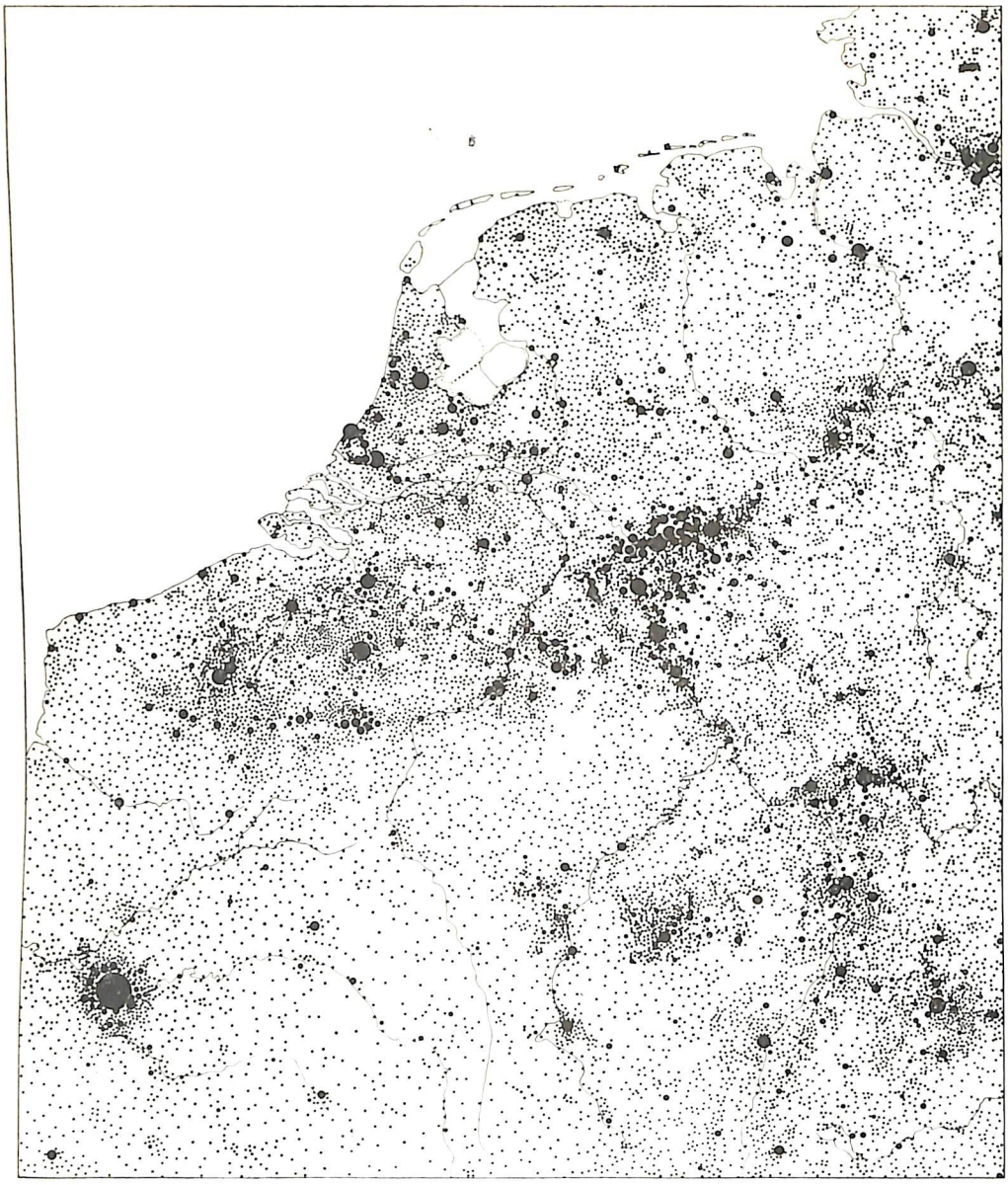

Cliché welwillend ter beschikking gesteld
(door de Rijksplanologische Dienst.)

lijke voorspellingen te beschikken, maar anderzijds moeten we ons wel realiseren dat een verschil van één miljoen, in de tijd beschouwd, weinig uitmaakt. Nu reeds komt er iedere 6 à 7 jaar één miljoen bij; tegen het einde van de eeuw zal dat iedere 4 à 5 jaar het geval zijn. Of we 20 mln bereiken in 1998 of in 2003 is voor ons nú nog minder interessant. We houden het voor het gemak dus maar op 20 mln in 2000.

Een tweede „zekerheid" lijkt de verschuiving in de beroepsstructuur. In het begin van deze eeuw lagen de aandelen van landbouw, industrie en diensten in de totale beroepsbevolking nog ongeveer op eenzelfde niveau; thans zijn zij al ver uit elkaar gegroeid. In de toekomst zullen de lijnen nog verder gaan divergeren, tot een aandeel van de landbouw in de orde van 3 à 4 % in 2000.

De onderlinge verhouding van industrie en diensten is nog wat minder zeker. Zoals U weet voorspelt Fourastié in de hoogontwikkelde landen een zéér sterke stijging van het aandeel van de dienstenrestor, wel tot 80 % toe. Niet voor niets spreekt hij dan ook van de dienstensector als „le grand espoir du 20e siècle". In Nederland tekent deze groei van de dienstensector zich nog veel minder duidelijk af. Op het moment verwachten we voor 1980 een verhouding van 46 % industrie en 48 % dienstensector; voor 2000 is nog geen raming beschikbaar.

Confronteren we nu de geraamde bevolkingsomvang van 20 mln met het percentage agrarische beroepsbevolking van 3 à 4 %, dan blijkt dat Nederland rond 2000 ten hoogste 1 mln agrarische bevolking zal hebben te herbergen en plm. 19 mln niet-agrarische bevolking. Deze niet-agrarische bevolking, werkzaam in industrie en diensten, is in hoofdzaak aangewezen op een min of meer stedelijk woonmilieu.

Dit voert mij tot de derde „zekerheid": de verstedelijking van ons land. De stedelijke bevolking van nu omvat plm. 7 mln mensen. Tot aan de eeuwwisseling zullen nieuwe stedelijke woonvormen moeten worden geschapen voor een nieuwe stedelijke bevolking van tenminste 8 mln mensen. Daarnaast zullen sanering en stadsreconstructie eveneens nopen tot de vorming van nieuwe stedelijke woongebieden: in gesaneerde wijken komt in de regel immers slechts 10 à 20 % terug van het aantal woningen dat er stond. Het is dan ook bepaald een minimumveronderstelling als we constateren, dat ons land tot aan 2000 zijn stedelijk woonmilieu tenminste nog moet verdubbelen.

Bij de woorden „stedelijk woonmilieu" moet U niet zonder meer denken aan steden. Het is juist één van de grote vragen waarmee wij worstelen, op welke wijze de mens van de toekomst zal willen wonen: in steden, suburbs, verstedelijkte dorpen, in nieuwe vormen die we nu nog niet kennen? „Stedelijk woonmilieu" bedoel ik dus slechts als een algemene aan-

* Inleiding voor de Landdag Socrates op 7 november 1965 onder voorzitterschap van Prof. Dr. P. Thoenes.

duiding van de woonatmosfeer van de toekomst, die — in termen ontleend aan huidige begrippen — bepaald meer stedelijk dan landelijk zal zijn.
De vraag naar de woonvormen van de toekomst brengt mij op de vierde „zekerheid" die ik ten tonele wil voeren: de stijging van de welvaart. Prof. De Wolf, de directeur van het Centraal Planbureau, heeft er al eens op gewezen, dat tot het einde van de eeuw een verdubbeling van het reële inkomen waarschijnlijk is. Voor de inwoners van dit land betekent dat in concreto, dat de arbeiders van 2000 zich ongeveer evenveel kunnen veroorloven als de middengroepen van nu. Het is duidelijk, dat daarmee weer allerlei nieuwe ontwikkelingen gepaard zullen gaan, zoals:

- een voortzetting van de motorisering tot een verzadigingspunt van ieder gezin een auto en de welvarende gezinnen tenminste 2 auto's;
- een toeneming van de vrije tijd, hetzij door verkorting van de arbeidsdag of arbeidsweek, hetzij door verlenging van de vakanties;
- een sterke stijging van de behoeften, zowel in economische als in sociaal-culturele zin.

Tot dusverre heb ik vier „zekerheden" ten tonele gevoerd: bevolkingsgroei, groei van industrie en diensten, verstedelijking en welvaartsstijging. Daar hoort tenslotte een vijfde element bij, dat helaas echter geen „zekerheid" kan worden genoemd: de verschuivingen in ons waarden- en normenpatroon, die van invloed zijn op het ruimtelijke beeld. Zo abstract gesteld klinkt het misschien wat mystiek, maar in concreto doel ik op vragen als:

— neemt de voorkeur voor het „landelijke wonen" toe of af;
— handhaaft de binnenstad zich als het sociale en culturele zwaartepunt dat het in onze cultuurkring is, of wordt het — b.v. — de Amerikaanse „downtown";
— is ook hier — evenals in Scandinavië — een „boom" in tweede woningen te verwachten, of is onze historie daarvoor toch te traditioneel stedelijk georiënteerd;
— blijft in ons denken de produktie, het geld verdienen, de vergroting van welvaart even dominant of verschuift dit in de richting van consumptie, welzijn, genieten;
— blijft de publieke, ook politieke, mening even anti-urbanistisch als zij thans nog vaak is.

Ik zei U al — en U ziet het ook in de vraagvorm waarin deze punten zijn gesteld — dat we hier allerminst met zekerheden te maken hebben. Toch wilde ik ze U noemen, omdat ze bij het denken over een toekomstige wereld niet ontlopen mogen en kunnen worden. Persoonlijk blijf ik hier hopen op de steun van sociologen als de heer Thoenes, die al eens heeft gezegd, dat het „voor de sociologen van belang zou zijn in hun opleiding minder aandacht te besteden aan op Amerikaans model geïnspireerde aanpassingssociologie in het sociaal-psychologische vlak en meer geverseerd te geraken in een cultuursociologisch en sociaal-economisch geïmpregneerde macrosociologie".

Proberen we nu de vorengenoemde „zekerheden" en onzekerheden te bundelen, dan is het zonder meer duidelijk, dat het ruimtelijke beeld van ons land de komende 35 jaar ingrijpend zal wijzigen. Ons woonmilieu verdubbelt zich nog tenminste, en in de stijgende welvaart verlangen we goede woningen, zonder geluidshinder en met centrale verwarming, schone werkgebieden die de lucht minimaal verontreinigen, begaanbare binnensteden met frequent openbaar vervoer, ruime recreatiemogelijkheden buiten de steden en vlotte interlokale verbindingen voor het zakelijk en recretatief verkeer. Daarnaast blijven nog tal van ongewisheden bestaan op vaak belangrijke punten: bij de ruimtelijke planning zal daarom principieel gestreefd moeten worden naar een „open plan", dat zich flexibel kan aanpassen aan nieuw opkomende wensen, verlangens en tendenties.
De ingrijpendste verandering die nodig is, is misschien nog wel de verandering in het beeld van Nederland, dat wij zelf met ons meedragen. Prof. Drees, de directeur der rijksbegroting, heeft eens treffend gezegd, dat wij Nederland nog altijd zien als het Nederland van de Bosatlas uit onze schooljaren. Mijn schooljaren liggen nog niet zo èrg ver achter me, maar op de Bosatlas was Nederland toch nog overwegend groen, en er zaten veel kaarten in met grondsoorten en geen enkele kaart over de structuurwijzigingen door de verstedelijking. Ik weet dat dat nu anders is, ik weet ook, dat ons beeld verschuiven moét van het groen van het platteland naar het rood van de steden, willen wij als volk tijdig de maatregelen nemen om een verstedelijkt Nederland leefbaar te houden.

Perspectief in de ruimte

Wijden we nu, na het perspectief in de tijd, aandacht aan het perspectief in de ruimte, dan wil ik eerst nog eens onderstrepen, dat de ontwikkeling van ons land niet los is te zien van zijn ligging in Europa. Europees beschouwd is Nederland meer een streek dan een land, prachtig gelegen aan de rand van een continent, in de delta van Rijn, Maas en Schelde.
In de beschavingsgeschiedenis van de wereld hebben de randen van continenten en zeker de deltagebieden daarin altijd een bijzondere plaats ingenomen: denkt U maar aan Egypte, Babylonië, Palestina, Griekenland en het Romeinse Rijk. Aan de mond van de delta ligt het ontmoetingspunt van „de zee en de overkant" met het achterland; al vroeg ontwikkelt zich hier handel en verkeer en komen er grote bevolkingsconcentraties tot ontwikkeling. Tot aan de huidige dag gaat dit proces voort.
In ons geval is met de delta nog iets bijzonders aan de hand: het onmiddellijke achterland is nl. rijk aan bodemschatten en welvarend. Bovendien is het achterland zeer uitgestrekt, doordat de Rijn met zijrivieren tot ver bovenstrooms goed bevaarbaar is gemaakt. Een groot deel van de sterk geïndustrialiseerde centrale as die door Europa loopt behoort daardoor tot

ons achterland. Zo beschouwd is de naam Europoort misschien niet eens een al te onbeschaamde pretentie.
Het gebied van de delta van Rijn, Maas en Schelde telt een bevolking van plm. 20 mln. In de delta liggen drie grote stedelijke complexen: het Ruhrgebied, de Randstad Holland en de Belgisch-Noordfranse agglomeraties. Al deze complexen breiden zich krachtig uit en groeien daarbij naar elkaar toe. De vorming van één samenhangend stedelijk gebied ligt hier in het verschiet.

Mede onder invloed van deze internationaal werkende tendenties concentreert in Nederland de verstedelijking zich in de zuidelijke helft van ons land, ten zuiden van de zone Alkmaar—Arnhem. De voortgang van de verstedelijking in de tijd blijkt duidelijk uit de kaarten, die een beeld geven van de verstedelijking in 1930, 1947 en 1960. Vergelijkt men de drie kaarten, dan treft met name de sterke verschuiving sedert 1947. In het bijzonder in het oosten en zuiden heeft het beeld zich tussen 1947 en 1960 — in feitie in de tweede helft van de jaren '50 — grondig gewijzigd.
Ten zuiden van de zone Alkmaar—Arnhem wonen nu ruim 9 van de 12 mln Nederlanders. Alleen Zeeland is hier nu nog een gebied met vertraagde ontwikkeling. Over niet te lange tijd zal ook dit gebied echter in de verstedelijking worden opgenomen. In het kader van de noodzakelijke verbreding van onze nationale en internationale havenfuncties zal de ontwikwikkeling van onze derde rivierdelta, de Westerschelde, niet lang meer kunnen wachten. De omstandigheden worden hier bovendien snel gunstiger, want dank zij het Deltaplan zal het gehele gebied weldra door bruggen, dammen, wegen en tunnels aan de rest van ons land zijn vastgeklonken.
Alles bijeengenomen zijn de verwachtingen voor de verstedelijking van ons land gedurende de rest van deze eeuw als volgt te resumeren:

a de Randstad zal zich belangrijk uitbreiden, o.m. door de ontwikkeling van haar functie in Europees verband;
b het Scheldebekken zal zeer nauw bij de groei van de Randstad worden betrokken;
c ook het Oosten van het land, in het bijzonder Gelderland, zal in de expansie van het Westen delen;
d het Zuiden van ons land, met name Noord-Brabant, zal zich — in sterke mate door autonome groei — ontwikkelen tot het tweede stedelijke zwaartepunt van Nederland, na de Randstad;
e in het Noorden van ons land zal een bescheiden aantal kernen zich verder ontwikkelen tot middelgrote steden, met o.m. een verzorgende functie voor een groot landelijk gebied.

Bij deze verwachtingen behoort een bevolkingsraming voor het Westen innel. Zeeland van 8 à 9 mln, voor het Oosten van 3 à 4 mln, voor het Zuiden van 4 à 5 mln en voor het Noorden van 2 à 3 mln, tezamen van rond 20 mln.

Tot dusverre was voornamelijk sprake van de spreiding van de verstedelijking over de landsdelen en provincies. Natuurlijk — en gelukkig — voltrekt de verstedelijking zich echter niet volgens een min of meer egaal patroon over al onze verstedelijkende provincies. Integendeel, steeds duidelijker beginnen zich een viertal grote urbane zones af te tekenen:

a de noordvleugel van de Randstad (IJmond, Haarlem, Amsterdam, Zaanstreek, Gooi, Utrecht, Amersfoort, Utrechtse Heuvelrug, Veluwezoom, Arnhem, Nijmegen);
b de zuidvleugel van de Randstad (Leiden, 's-Gravenhage, Delft, Schiedam, Vlaardingen, Rotterdam, Dordrecht);
c de Brabantse steden (Bergen op Zoom, Roosendaal, Breda, Tilburg, Waalwijk, 's-Hertogenbosch, Oss, Eindhoven, Helmond);
d Zuid- en Midden-Limburg (Maastricht, Heerlen, Kerkrade, Sittard-Geleen, Roermond, Venlo).

Het herkennen en aangeven van deze vier gebieden is niet „een spelletje op de kaart", maar een uit de ontwikkeling geboren noodzaak. Het is ons nl. steeds duidelijker geworden, dat de verdere groei van onderdelen van deze gebieden niet goed geleid kan worden als niet voortdurend de samenhang met de andere onderdelen in het oog wordt gehouden. Om het met een voorbeeld te zeggen: de plannen voor het Gooi hebben directe invloed op de groei van de forensenplaatsen in Noord- en Zuid-Kennemerland, de Bijlmermeer in Amsterdam, Amersfoort en de Utrechtse Heuvelrug en indirect werkt die invloed nog veel verder door, tot aan de Veluwezoom toe. Dat is één reden om tijdig grotere stedelijke structuren te herkennen. Bovendien doordringt de ervaring in de Randstad ons terdege met het besef, dat wil zo'n stedelijk complex goed blijven functioneren, reeds vroeg allerlei infrastructuurwerken moeten worden aangelegd, die het gehele complex bedienen. Ook dat vergt een inzicht in de structuur van de grote stedelijke eenheden.

Een tweede kanttekening bij het noemen van de vier grote stedelijke gebieden heeft betrekking op de capaciteit van deze gebieden. De beide vleugels van de Randstad en Zuid-Limburg hebben nl. een tekort aan capaciteit, voor Brabant geldt dat (nog) niet. Het capaciteitstekort van de beide Randstadvleugels is het grootste en ligt in de orde van elk plm. 1 mln tot aan 2000. In de komende jaren zullen daarom nieuwe steden in de invloedssfeer van de Randstad tot ontwikkeling moeten worden gebracht. Voor de Noordvleugel van de Randstad gaan daarbij de gedachten o.m. uit naar Alkmaar, Lelystad en het nieuwe gebied in Zuidelijk Flevoland tegenover het Gooi; voor de Zuidvleugel o.m. naar Hellevoetsluis en wellicht naar nieuwe kernen verder in het Deltagebied en West-Brabant. Het noemen van deze namen maakt duidelijk, dat de IJsselmeerinpoldering en de uitvoering van het Deltaplan steeds sterker in de gehele ruimtelijke ontwikkeling van het Westen worden betrokken.

Tot dusverre heb ik U een overzicht gegeven van de ontwikkelingslijnen die zich aftekenen in tijd en ruimte. Maar hoe nu verder? Bij de bespreking daarvan wil ik mij beperken tot twee aspecten: de vormgeving van de verstedelijking en die van het landschap.

Het verleden heeft ons het beeld van „de stad" meegegeven: een duidelijk begrensde, min of meer compacte nederzettingsvorm met een centrale verzorgende functie voor het omringende platteland. De steden groeiden echter en namen randgemeenten in hun ontwikkeling op; in de sociale geografie dook het woord „agglomeratie" op ter aanduiding van het aaneengebouwde stedelijke complex van stad en randgemeenten.

Thans staan wij overal in de hoog ontwikkelde landen aan het begin van een nieuwe fase: de groei van het stadsgewest. Duizenden verlaten de steden om zich in de dorpen in de omgeving te vestigen; gehele gebieden worden daardoor in de stedelijke sfeer opgenomen. De tegenstelling tussen stad en land verzwakt; stad en dorp zijn in de stadsgewesten begrippen, die hun tot nog toe gebruikelijke inhoud gaan verliezen, omdat beide worden opgenomen in het stedelijke milieu. Aarzelend groeit ook voor het stadsgewest een definitie: een verstedelijkt geheel van een of meer grote centra (steden of agglomeraties) met omringende kleinere kernen, die op het vlak van dagelijkse relaties onderling in functioneel verband staan.

In het Westen van het land liggen deze stadsgewesten zo dicht bijeen, dat hun invloedssferen elkaar overlappen en de planning van de verdere ontwikkeling nog slechts kan slagen als wij de Randstad zien als één functioneel geheel. De hoofdlijnen van de voor ogen staande ontwikkeling zijn U waarschijnlijk bekend: behoud van de historisch gegroeide centra op de stedelijke ring als blijvende, ruimtelijk apart gelegen zwaartepunten; behoud van het middengebied als centrale ruimte van groot formaat; expansie van de Randstad naar buiten door „uitstraling" langs de verkeersbundels.

Buiten het Westen verloopt de stadsgewestelijke ontwikkeling nog wat trager, maar kondigt zich niettemin al aan: ook Groningen, Leeuwarden, Emmen, Zwolle, Enschede, Apeldoorn—Deventer, Arnhem—Nijmegen, Eindhoven en Maastricht vertonen een sterke mate van suburbanisatie. Het is mogelijk, dat zich hier nog wat andere steden bijvoegen, maar in het algemeen verwacht ik geen al te sterke spreiding van werkelijk grote centra over het land: ten slotte is verstedelijking op een niveau van enige honderdduizenden inwoners per stadsgewest een functie van een sterke economische concentratie.

Bij de vormgeving van de stadsgewesten staat de wens voorop, nauwe aansluiting te zoeken aan de eisen, die de mens nu en in de toekomst aan zijn woonomgeving stelt. Die eisen zijn — ik zei het U al — onzeker; het ruimtelijke milieu waarin „men" wil wonen is bovendien daarom al niet te formuleren, omdat de individuele verlangens sterk uiteenlopen. De een

verkiest een besloten kleine tuin met een maximum aan privacy, de ander een ineenlopen van tuinen met een gezellige burenrelatie, een derde het uitzicht vanuit een hoog woongebouw over een wijd gemeenschappelijk park. Zo wenst de een voorts een kleine kern en neemt het gebrekkige voorzieningenapparaat op de koop toe, terwijl de ander de school, de kerk, de winkels enz. in grote verscheidenheid dichtbij wil vinden. Ten slotte zijn al deze wensen ook zeker niet constant: afhankelijk van o.a. leeftijd en gezinsfase zijn zij aan verandering onderhevig. Bij een stijgende welvaart zal men alleen daardoor al niet meer bereid zijn „levenslang in een zelfde compromis te wonen".

Uit het voorgaande resulteert een behoefte aan een rijk geschakeerde verscheidenheid van woonvormen en woonkernen. Van de kant van de individuele mens uit gezien, is daarmee een belangrijk uitgangspunt gegeven voor de ontwikkeling van ons woonmilieu.

Intussen mag echter niet uit het oog worden verloren, dat de vorengenoemde „individuele verlangens" niet door enkelen worden gekoesterd, maar door miljoenen. Daarmee wijzigt zich het vraagstuk niet kwantitatief, maar kwalitatief. Zouden b.v. honderdduizenden hun woonwensen trachten te bevredigen door de aankoop van een bungalow met tuin „waar dat uitkomt" en zouden daardoor zéér veel kernen gaan groeien, dan wordt het woon-werkverkeer niet omvangrijker, maar gecompliceerder of in sommige gevallen zelfs onoplosbaar. Openbaar vervoer is op een dergelijke gespreide bebouwing niet te oriënteren; het individuele verkeer zou onze binnensteden nog meer verstikken. Met dat vooruitzicht voor ogen, zal de Overheid er niet aan kunnen ontkomen, ook de doelmatigheid op lange termijn als criterium in haar beslissingen in te bouwen. Die doelmatigheid vereist een orde.

De oplossing van het hiervoor geschetste dilemma tussen vrijheid en orde — overigens ten dele een schijn-dilemma, want de orde is mede nodig om de vrijheid op den duur te garanderen — wordt nu gezocht in een zéér gevarieerd woonaanbod binnen goed gekozen en duidelijk gestructureerde stadsgewesten. Om het concreter te zeggen: men zou voor het toekomstbeeld van de stadsgewesten kunnen denken aan het karakter van een stadsgewest als b.v. Haarlem, met in één samenhangend goed ontsloten complex een stadskern van een hoog voorzieningenniveau en verder een rijke verscheidenheid van vrij veel kernen van verschillende omvang en type. In een dergelijk stadsgewest zou plm. ¼ van de bewoners wonen in de grootste kern en eveneens ¼ in kernen van ten hoogste rond 20.000 inwoners. Het percentage eengezinshuizen in zo'n stadsgewest zou dan kunnen liggen tussen 50 en 70.

De omvangrijke verstedelijking die Nederland tegemoet gaat accentueert de betekenis van de landelijke gebieden als tegenpool met een geheel eigen signatuur. Met behoud daarvan zullen oplossingen moeten worden gevonden

voor een inrichting van het platteland, waarbij ook meer stedelijke functies (open ruimte, recreatie enz.) aan hun trek komen.
Het belang van een groot open agrarisch gebied is in het verleden met name onderstreept voor het Middengebied van de Randstad. Nu de vorengenoemde vier grote urbane zones alle krachtig uitgroeien, is het gewenst de gedachte aan een open middengebied in een stedelijke ring te laten evolueren tot het behoud van een gestrekte open ruimte tussen de vier conurbaties. De hoofdrichting daarvan is Middengebied Randstad — (Westelijk) Rivierengebied — Peel. De consequentie van dit structuurbeeld is o.m., dat de agrarische produktie en produktieomstandigheden hier optimaal zouden moeten zijn, opdat het gebied de concurrentie met de nabije stad kan doorstaan. In dit verband is de reconstructie van het Rivierengebied door grootscheepse ruilverkavelingen zeer welkom.
In snel toenemende mate vraagt en krijgt voorts de recreatie de aandacht. In de loop van vorig jaar heeft de Regering dienaangaande een structuurschets aanvaard als uitgangspunt voor haar beleid. Voorop staat daarbij de zorg voor de dagrecreatie in de directe omgeving van de grote steden. Analyse van het recreatiegedrag leert nl., dat óók bij de snel toegenomen motorisatie de dagrecretatie zich slechts over korte afstand — ten hoogste 30 km — afspeelt. Wie een auto heeft blijkt niet verder weg te gaan, maar later te vertrekken!
Essentieel in de structuurschets zijn daarom allereerst de „rode sterren", de in totaal 11 „Amsterdamse bossen" die men zal gaan maken of ten dele al aan het maken is. Vier van deze bossen komen bij Rotterdam, 1 bij Den Haag, 1 bij Utrecht, 3 bij Amsterdam, 1 bij Groningen en 1 bij Leeuwarden. Naast deze en andere voorzieningen voor de dagrecreatie worden drie grote vakantierecreatiegebieden onderscheiden: de reeds drukbezochte Veluwe en verder Drenthe en de Kempen. De laatste gebieden vragen nog om tal van voorzieningen en sterke uitbreiding van de accommodatie.
Voor de recreatie te water ligt de nadruk op vier gebieden: Friese meren, Hollandse plassen, Randmeren IJsselmeerpolders en Deltagebied.
Tenslotte worden thans studies verricht om te komen tot een betere kustontsluiting o.a. door meer slagen door de duinen naar zee en door uitbreiding van de — helaas in de jaren '30 ten dele afgebroken — railverbindingen.
In het voorgaande legde ik veel nadruk op de recreatie. Ook los daarvan is uiteraard het behoud en de opbouw van een harmonisch landschap van belang. Vooral in onze mooiste landschappen, zoals Salland, Achterhoek, Twente en Zuid-Limburg levert dit moeilijke problemen, omdat voor de landbouw juist hier ruilverkaveling en schaalvergroting nodig is. Wil het landschap een bevredigende vorm behouden en voor de recreatie mogelijkheden blijven bieden, dan zal deze schaalvergroting óók voor de stoffering van het landschap (de singels en bossen) moeten gelden.

Na alle voorgaande beschouwingen over verstedelijking en landschapsbouw kan ik me voorstellen, dat het beeld van de ruimtelijke ordening dat ik voor U opriep het driftig uitvoeren is van een bestek dat is opgesteld door mensen die onze toekomstige leefruimte al helemaal voor zich zien. Daar is — gelukkig maar — wel iets van juist, maar anderzijds wil ik aan het eind toch ook graag nog even terug grijpen op wat ik al eerder zei over het „open plan". Veel weten we nog niet en onze plannen zullen dus buitengewoon flexibel moeten zijn en ruimte moeten laten voor nu nog onbekende ontwikkelingen.

In dat licht wil ik graag met nadruk onderstrepen, dat een aspect van het „open plan" ook is het behoud van open ruimte èn van verscheidenheid. De rijkdom van onze binnensteden ligt in de verscheidenheid van hun voorkomen; de rijkdom van ons landschap in zijn bonte afwisseling van landschapstypen. Ons ingrijpen in de ruimte om ons heen heeft een zeer sterk nivellerende tendentie; naar mijn gevoel ligt hier een van de grote gevaren van onze ruimtelijke ontwikkeling. Verschillen uitwissen kunnen wij met weinig moeite op ieder gewenst moment; een uitgewiste differentiatie herstellen lukt vrijwel nooit. Om met een voorbeeld te illustreren wat ik bedoel: met de aanleg van één strandboulevard langs onze Noordzeekust kunnen wij op ieder gewenst moment de differentiatie tussen onze Noordzeebadplaatsen en stranden met één klap teniet doen; is dat gebeurd, dan komt de nu bestaande differentiatie menselijkerwijs gesproken nooit meer terug.

Een tweede misverstand dat mijn verhaal kan hebben opgeroepen, is de nadruk op de ruimtelijke constructie, gebaseerd op een — zij het nog zéér bescheiden — sociale analyse. De vormgeving van ons leefgebied is m.i. echter méér, maar in een lezing kan dat geloof ik moeilijk uit de verf komen. Kort en onvoldoende gezegd komt mijn eerste aanvulling dan hier op neer, dat vorm niet alleen constructie vergt, maar ook inspiratie. Constructie draagt de geur van het compromis, vorm die van synthese.

Dit voert mij tot de derde kanttekening bij mijn eigen verhaal: de inrichting van ons leefgebied is ook daarom niet slechts ruimtelijke constructie, omdat in de wisselwerking tussen mens en natuur ook de natuur zijn rechten heeft. De originele verbondenheid van natuur en mens stelt m.i. grenzen aan het menselijk ingrijpen; er is, kortom, m.i. plaats voor een natuurbescherming om zich zelfs wil.

Tenslotte nog één opmerking. Toen U hierheen kwam en ging luisteren naar een ingenieur die zou spreken over „leven in 2000" hebt U misschien gedacht aan de ontvouwing van een stedebouwkundig utopia, zoals de geschiedenis er al vele heeft gekend.

Tijdens de voorbereiding van deze inleiding las ik o.a. Tellegens recente boek „Wonen als levensvraag". Dat heeft me geholpen, me wat dit betreft een gedachtenspinsel bewust te maken: utopia's worden niet meer uitgevonden,

omdat ze eindprodukten presenteren en geen processen. Utopia's zijn principieel discontinu: daarom worden ze ook altijd gesitueerd in een verre toekomst of in een ver verleden òf in het heden, maar dan op een onbewoond eiland. Voor wie, als ik, de toekomst alleen maar kan zien als een langzame evolutie, is er daarom géén utopia als eindtoestand, maar een boeiend proces van nu tot aan 2000 . . . . . en verder.

Th. Quené

Literatuur

F. Ph. A. Tellegen: Wonen als levensvraag. Amsterdam 1965.

W. Steigenga: Moderne planologie. Utrecht 1964.

W. Steigenga, J. de Ranitz, S. O. van Poelje: Pre-adviezen voor congres over „De stedelijke ontwikkeling in Nederland". Haarlem 1964.

Th. Quené: Verstedelijking, karakter en perspectief. Wetenschap en samenleving, augustus 1964.

W. Steigenga, H. A. M. C. Dibbits, J. W. Tesch, P. Thoenes, H. A. Brasz en W. Schermerhorn: Pre-adviezen voor congres over „De bedreiging van het ruimtelijk milieu". Wetenschap en Samenleving, juni-juli 1965.

Regeringsnota inzake de ruimtelijke ordening. 's-Gravenhage 1960.

W. Steigenga: Van sociale analyse naar sociaal-ruimtelijke constructie. Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie, januari 1963.

PERSONALIA Ir. Th. Quené
Geboren in 1930. Studeerde aan de Landbouwhogeschool te Wageningen (sociaal-economische studierichting). Publiceerde verschillende artikelen op het terrein van de ruimtelijke ordening.

BELEVEN IN HET JAAR 2000 *)

Uit de inleiding van mijn voorganger hebt U kunnen beluisteren hoe het leven er in 2000 wel ongeveer uit moet zien. Ik wil spreken over het béleven: het meer psychologische van het leven dus, tevens het meer emotionele.

Korte formulering van standpunt

Ik ben van mening dat we in onze tijd — het is een gemeenplaats — een snelle overgang meemaken naar een nieuw soort samenleving. We zijn bezig over te gaan van een traditionele „grofuurwerksamenleving" naar een samenleving die men „een vrijer geheel van functies rondom menselijke waarden" kan noemen. Ik ben niét van mening dat ons een boze droom à la Orwell staat te wachten, doch wel dat er ongelukken kunnen gebeuren die het schrikbeeld van een „geperfectioneerd dwanguurwerk" of dat van een „vrijzwevende zinloosheid" naderbij kunnen brengen. Mijn optimisme is gegrond op een heel eenvoudig gegeven: zinloosheid is een ervaring die bepaald wordt uit de mens zelf, en dús kan de mens zijn leven ook ombuigen naar datgene wat hij als zinrijk ondervindt.

De grofuurwerksamenleving

Laat ik trachten U dit alles wat te verduidelijken door in te gaan op de meest opvallende der gebruikte uitdrukkingen. Zo eerst de uitdrukking grofuurwerksamenleving. Hiermee wordt de samenleving bedoeld waar onze ouders en de ouderen onder ons nog in zijn geboren, maar die onder onze handen — ook doorglippend tussen onze vingers — snel verandert.
Waarom zou de samenleving van het verleden een grofuurwerksamenleving zijn? Een grof uurwerk, letterlijk, was de klok uit grootvaders dagen: slechts weinig raderen, betrekkelijk grof gemaakt, en door een weinig verfijnde kracht, de zwaartekracht, in een betrekkelijk regelmatige beweging gehouden. Zo'n klok kon tegen een stoot, het behoefde allemaal niet zo nauw

* Inleiding voor de Landdag Socrates op 7 november 1965. Vgl. blz. 158.

te sluiten. Er mocht zelfs wel een tand ontbreken, die klok draaide wel door. Hij had een grote „vitaliteit", zou men ook kunnen zeggen.
Wilt U weten welke zo ongeveer de maatschappelijke tandraderen waren in het verleden, dan komen mijns inziens in aanmerking: het platteland, de stad, de notabelen, de kerk. En bent U nieuwsgierig naar het oude maatschappelijke klokgewicht, dan meen ik dat dit de oerkracht was van een op autoritaire wijze geconstitueerde macht. Deze was gebundeld in de stad en in de notabelen, ijverig gediend door de kerk.

Het dwanguurwerk

De samenleving is ingewikkelder geworden. Of, in ons beeld doorgaande (dat ook eens weer losgelaten moet worden), er zijn raadjes bijgekomen: de wetenschap en de techniek. De ontwikkeling van deze nieuwe raadjes tot uiterst belangrijke gaat razend snel. Dit is dit voorjaar op het congres van het Humanistisch Verbond treffend uitgebeeld door Prof. Mazure: in een curve van kennistoenemingen op allerlei terrein die in onze tijd steil omhoog schiet. De dreiging die ons boven het hoofd hangt is, dat we hierdoor in plaats van met het oude rammelende uurwerk te doen zouden kunnen krijgen met een stuk instrumentmakers-precisiewerk dat nog steeds door het oude grove oergewicht van de autoritaire gezagsstructuur wordt voortbewogen. Big Brother heeft het dan te vertellen (onder het spuien van leuzen, maar zonder wezenlijke rekening en verantwoording). De feilloze zinloosheid van dit uurwerk toont ons Kafka in Het Proces. Je weet niet waarom, maar je bent een veroordeelde. Je weet niet wat de zin is, als raadje, maar je draait.

Vrijer geheel van functies rondom waarden

Die feilloze zinloosheid, daar willen mensen onder uit, en humanisten zeker. Wat de mensen zullen willen is het meer vrije geheel van functies rondom waarden, dat nu nader toegelicht moet worden, en waar het ons vooral om gaat.
Het oude uurwerk draaide op de weinig verfijnde kracht van de autoritaire gezagsuitoefening, zo hebben we gezegd. We moeten nu nader gaan bekijken wat hier achter steekt. Ik meen dat allereerst de armoede van vroeger dagen de aandacht moet trekken. Telkens zien we het weer, dat autoritair gezag begint en eindigt met armoede, met daaraan gekoppeld de angst en de onzekerheid. Armoede is echter tevens onwetenschappelijkheid, zoals ook angst en onzekerheid dit in belangrijke aspecten zijn. Wetenschap — en in zijn kielzog de techniek — zijn dus dodelijke bedreigingen voor dit gehele complex.
Dit verband is bindend. Tracht U namelijk maar eens iets erin te verschuiven terwijl U het andere vast zou willen houden. Bijvoorbeeld: het ongeletterd en ongeschoold houden van de massa, maar wel een productief

en dus ingewikkeld economisch bestel. Dat wil niet. Productiviteit is niet denkbaar zonder aanzienlijke ontwikkeling van de massa, en vervolgens is het dan niet denkbaar dat die massa niet zal willen delen in de welvaart die het zichtbare resultaat is van die productiviteit. En probeert U zich ook maar eens een ver voortgeschreden volksontwikkeling voor te stellen plús daarbij een politieke (en religieuze) onmondigheid. Ook dát wil niet, al kan men het ook hier — vooral als de voorgeschiedenis van de bevolking ernaar is — een tijd lang op de oude voet volhouden.
Ze hangen dus samen: armoede, achterlijkheid, angst, autoritair gezag en goedgelovigheid aan de ene kant, en: welvaart, gerezen ontwikkelingsniveau, verminderde angst en naïviteit, rationele verantwoordelijkheid en een sterke neiging naar democratie anderzijds. Er kan wat grilligheid in die samenhangen optreden, maar ze zijn beide in zichzelf afgeronde complexen, die op den duur elk voor zich tot tandradineensluiting gebonden zijn en niet gemengd kunnen functioneren.
Het vrijere geheel van functies zult U langzamerhand wel wat voor U zien. Maar ik ga toch nog eens proberen het wat uitvoerig te stellen (en laat ik hopen: zonder het begrip weer te verduisteren). De mens tracht in zijn bestaanstijd naar allerlei toe te leven. Dat zijn de waarden van het leven. Deze waarden bestaan deels uit heel voor de hand liggende (de meer existentiële of vitale waarden), maar ook uit meer verfijnde. Een existentiële waarde is bijvoorbeeld het loutere overleven, een verfijnde de muziek. In die waardenbeleving van de mens blijkt dynamiek te zitten: er is verandering van doelstelling, wijziging van techniek, en wat al niet meer. De samenleving functioneert in verband hiermee; dit is altijd zo. Maar de vrijere samenleving functioneert op zodanige wijze dat ze de dynamiek zo min mogelijk beperkt, dus zo min mogelijk strikt is in het stellen van meer of minder dwingende normen.
Hier ligt een groot verschil met de grofuurwerksamenleving (en met de dwanguurwerksamenleving). Maar waar onze verbeelding nog zeer veel van te lijden heeft is, dat we de beide geschetste complexen (dat van de armoede en dat van de verhoogde vrijheid) in onze tijd nog niet voldoende in al hun consequenties kunnen scheiden. In onze eigen samenleving kunnen we hierbij denken aan de velen die nog menen dat God-de-Vader alles aan een lijntje heeft en dat men bepaalde dingen maar beter dóet om Hém te behagen. Dit gaat altijd gepaard met nog al strenge of zelfs zeer strenge waarden-, inzichten- en norm-voorschriften. Denkt men hierop door dan blijkt dat dit ook niet anders kán. Een God die men niet ziet (waar de een wel in gelooft en de ander niet) kan men alleen maar nodig hebben om iets buiten discussie te stellen, dus ónvrij te verklaren.
Ziehier een vorm van vergeestelijkt autoritair denken (dat in de nadere uitwerkingen die het christendom erbij geeft een exacte weerspiegeling geeft van de maatschappij van het verleden) waar we nog niet af zijn, al is er wel roering in deze zaak. Vandaar ook dat we telkens zien dat

degenen die hiervoor toegankelijk zijn, confessionele, tevens steeds conservatieve, partijen willen vormen. In een gesaeculariseerde vorm vinden we ditzelfde nog in meer Oostelijk Europa. Het autoritaire laat men daar ook nog niet wezenlijk los; de Big-Brother-dreiging is daar zelfs veel reëler dan bij ons. In beide samenlevingen, die van het Westen en die van het Oosten, zijn nog talloze mensen die menen dat het fijnere uurwerk zelfs méér dan het oude de een of andere onaantastbare gezagsuitoefening vereist. Dit is dus recht tegen de draad in, wat men, zoals gezegd, niet vol zal kunnen blijven houden. De generatie die nog in de tijd van het grove uurwerk geboren is (en zowel in Oost als in West Europa nog als oudste generatie aanwezig is) leeft voor het grootste deel nog in deze sfeer. De door deze generatie opgevoede kinderen (die zowel in Oost als in West langzamerhand de managers oplevert) is er nog sterk door geraakt en geeft dit ook nog aan de kinderen door. Maar onder deze kinderen, zo heb ik de indruk (zij zijn nu bij de twintig), slaat het oude weinig meer aan. Het is hun wezensvreemd geworden; zij „snuiven" de ruimere mogelijkheden, al gelukt het hun vaak niet er gestalte aan te geven. Deze jongeren gaan in het Westen van binnen uit de kerk „uithollen" en in het Oosten een grotere keuze van mogelijkheden en meer bewegingsvrijheid van de staat verlangen. Nóg een generatie verder, — en dan zijn we ongeveer bij 2000 aangeland — en we hebben te doen met mensen die typen als 'het boertje van búten', de gereformeerde juffrouw, de vroom-katholieke middenstander, vermoedelijk ook de Stalinist, enzovoort, niet anders meer kunnen begrijpen dan uit een goede historische roman of uit een wetenschappelijk zich-inleven. (Tussen haakjes: hier steekt ook een troost in voor humanisten, als ze wel eens het gevoel hebben nog „tegen de bierkaai" aan te moeten. Onder hen moge het „aanvoelen" van dit alles scherper zijn dan onder de meeste anderen, maar groot is de helderheid van voorstelling ook hier dikwijls niet. Anders zou men wel duidelijker in de gaten hebben, dat waar wij in sterke mate mee te doen hebben de „taaivloeibaarheid" der generaties is).

Vrijheid en gezag

Een vrijer geheel van functies. Ik heb behoefte om hier nog twee kanttekeningen bij te maken, alvorens wat nader in te gaan op enkele bijzondere vraagstukken. De eerste is, dat dit vrijere geheel van functies betrekkelijk gezien moet worden. Dit volgt reeds uit het woordgebruik: „vrijere" in plaats van zonder meer „vrij". Maar het moge toch ook nog eens uitdrukkelijk gesteld worden. Het geheel van functies is vrijer dan het vroegere (en ook ingewikkelder, zoals we zagen), maar niet absoluut vrij. Dit laatste zou zelfs niet kunnen, omdat er dan geen betrouwbaar verband meer in de samenleving zou zijn, waardoor die uit elkaar zou moeten vallen en wij allemaal in een oogwenk (onder honger en ellende) weer naar een zeer primitief levensniveau terug zouden vallen.

In verband hiermee tevens nog iets over de vraag, waar het verband — en

in deze zin het gezag — dan vandaan komt. Dit ontstaat m.i. uit het feit van de samenleving als zodanig, met op de achtergrond het feit dat we het zonder samenleving niet kunnen stellen. Samenleven is geven en nemen, kan men zeggen (en volgens de humanist: niet een negatief geven en nemen, maar een positief, zodat er ontplooiing ontstaat tot grote beschavingshoogte voor de samenleving, begeleid door een ontplooiing van de enkeling naar zijn gaven). Geven en nemen dus. Hier ontstaan gewoonten van, en deze gewoonten noemen wij beschaving. In verband met beschaving is gewoonte echter een te gewoon woord en zeggen wij: de beschaving omvat de gezamenlijke normen (waarden en inzichten) voor het menselijk gedrag. Samenvattend wordt het dus: Uit het feit van de onontkoombaarheid van de samenleving volgt dat er gezamenlijke inzichten en normen zijn, die dan uiteraard in de opvoeding weer aan de jongeren worden doorgegeven. Hiermee is eigenlijk alles gezegd. Bijkomstig, zij het op een belangrijke wijze bijkomstig, is dat dit doorgeven geformaliseerd kan geschieden. Hoe hoger ontwikkeld de samenleving, hoe meer punten waar die formalisering (institutionalisering zegt de socioloog) van inzichten en normen plaats heeft, dus hoe meer punten waar van deze inzichten en normen met verhoogde intensiteit (d.w.z. met gezag) worden gemaakt of veranderd, en vervolgens doorgegeven.

Meteen zien we ook weer het verschil met vroeger. Vroeger was het bijna alleen de kerk die als zo'n punt van gezag in de beschaving optrad, of beter: de kerk plus de wereldlijke machthebbers. Nu is dit alles meer gespreid; nog steeds de kerk, maar vergaand onafhankelijk daarnaast: de staat, de wetenschap, de politieke partij, de beroepsgroep, het maatschappelijk werk, enzovoort. Waar vroeger de samenleving een hierarchische pyramide was met in de top de flonkerende ster van het hoogste — goddelijk gemaakte — gezag, daar hebben we nu te doen met een meer bolvormige samenleving met in de buitenste schil van de bol telkens weer een ander kristallisatiepunt van normen en inzichten. Wat het beeld van die bol ook goed weergeeft is het onderlinge verband: al die hoofdkristallisatiepunten liggen in min of meer dezelfde schil van die bol, waardoor ze met elkaar te maken hebben en elkaar beïnvloeden. Bovendien staan zij in een voortdurende wisselwerking met de diepere inhoud van die bol, de samenleving, die eventueel zo'n kristallisatiepunt weg kan werken en er een ander voor in de plaats kan stellen. Een steeds vrijere samenleving is een steeds minder compacte bol met in elke schil steeds meer kristallisatiepunten en hopelijk aan de oppervlakte een stelsel van waarlijk edelgesteente. De omgevormde (m.i. gehumaniseerde) kerk kan er zo een zijn, de wetenschap ook, enzovoort.

De tweede opmerking is, dat men niet moet denken dat we in het jaar 2000 in een luilekkerland zullen leven, in de ideale maatschappij. Evenmin als Ir. Quené geloof ik in Utopia, wel in ontwikkeling. Voor rust zie ik voorlaalsnog geen plaats. Welnu: ontwikkeling is het verbreken van het een om

plaats te krijgen voor het ander. Ontwikkeling is en blijft dus spanning, zelfs pijn en verdriet. Het jaar 2000 zal dus ook z'n spanningen hebben, misschien wel grotere dan we nu kennen omdat we niet weten wat er zich allemaal nog baan zal gaan breken.

De erfenis van het verleden in Europa

Ik kan me voorstellen dat we ons toch ook nog op een iets concretere manier in de problemen van de toekomst zouden willen verdiepen. Ik grijp er nu enkele. Het eerste is de schaalvergroting waar we in Europa voor staan: de eenwording van Europa. Wat hier meer innerlijk aan te beleven valt en wat hopelijk tegen het jaar 2000 tot enige klaarheid moet zijn gekomen, wordt m.i. in sterke mate bepaald door de erfenis van het verleden. Hoe ziet Europa er in dit opzicht uit?
Helaas moeten wij vaststellen dat het grootste deel van het Europese vasteland in hoge mate geleden heeft van de autoritaire gezagsuitoefening in het verleden. Nederland en Scandinavië zijn de uitzonderingen, terwijl Engeland zijn eigen (gunstige) ontwikkeling heeft die ik buiten beschouwing wil laten. Van Nederland uit naar het Oosten en naar het Zuiden gaande, nemen de psychologische effecten van de „overherigheid" (van de onmondigheid en rechtstreekse uitbuiting die deze meebracht) sterk toe. In wezen, zo moet men zeggen, kunnen mensen er niet tegen als ze volkomen overspeeld worden en daardoor in een staat van onmondigheid verkeren. Daar reageert men op, en als het volkeren betreft dan reageert men daar collectief op in zijn volkskarakter. In dit verband is het niet zo erg als het eens voor een keer of voor een korte tijd gebeurt, dat een bevolking door de bovenlaag geëxploiteerd wordt (dat de boeren de hofhouding moeten betalen en dat die dan, opnieuw ten koste van het volk, onderlinge oorlog gaat voeren). Het erge ontstaat pas als dit eeuw in eeuw uit gebeurt en zo'n bevolking geen enkele weg ziet het opgelegde juk van zich af te schudden. Dit is de situatie van het verleden voor het grootste deel van Europa en dit corrumpeert in hoge mate. Dit was sluipend bederf van de volksziel, zowel geldend voor hen die het lijden brachten als voor hen die het ontvingen. Wat er ontstond is de autoritaire mentaliteit: negatief-autoritair bij het volk dat meestal kenmerken van zowel de onderdanigheid als van het verborgen verzet ging ontwikkelen; positief-autoritair bij hen die het als vanzelfsprekend aanvaardden dat ze geen tegenspraak behoefden te dulden. Bovendien is het nog kenmerkend in dit proces van bederf, dat positief- en negatief-autoritair geen duidelijk gescheiden reactiepatronen zijn maar in wezen één patroron vormen. Dit houdt in dat de negatief-autoritair ingestelde zich gemakkelijk als een positief-autoritair persoon ontpopt, zo gauw hij — b.v. als revolutionair — de top bereikt. Het negatief-autoritaire, vooral als het stroopsmeerderij en verkapte agressiviteit als enkele van zijn kenmerken voert, ligt héél dicht naast de verborgen wens zelf eens met de zweep te mogen knallen.

In de aangegeven richtingen zien we op de kaart van Europa vloeiende lijnen naar de plaatsen waar het meest geleden is van despoten, tyrannen, plaatselijke uitzuigers, enzovoort; dit in een continue geschiedenis van soms vele duizenden jaren. In het Zuiden is dit het Middellandse Zeegebied, waar zich thans Europa's probleemgebieden nummer één bevinden: Zuid Italië met verschijnselen als o.a. de agressieve Maffia (en dicht bij Rome), Spanje en Portugal met hun Franco en Salazar. In de volgende zône ligt Frankrijk, waar telkens ook een man van goed-rechts optreedt om orde op zaken te stellen. Probeert men het daar weer eens met de democratie, dan lukt dit niet, omdat een in wezen sterk autoritair gebleven volkspsyche de samenwerking zo moeilijk maakt. De groepen gaan versplinteren en rivaliseren, zodat het land achterop geraakt, zo niet onbestuurbaar wordt.
Naar het Oosten toe zien we eerst Duitsland. Wat dit land kan presteren zal geen nadere toelichting behoeven, en evenmin zijn geschiedenis van sterke overherigheid. Vervolgens komen we (Oostenrijk met zijn grote partij-onfrisheid maar overslaand) in Oost Europa, in het bijzonder in Rusland, waar de underdog inderdaad de baas is geworden (en niet telkens-nét-niet, zoals in Italië en Frankrijk) en van de oude bovenlaag alles heeft vernietigd, behalve weer de zweep; een omslag dus van het negatief naar het positief-autoritaire.
Misschien is het allemaal wat somber geschilderd, maar ik geloof toch dat we het zo onder ogen moeten zien. Waar de uitbuiting het oudst en/of het sterkst is geweest, daar is ook de stabiliteit het geringst en de behoefte aan psychisch beschermingsmechanisme (fraaie leuzen, heilig nationalisme, minachting voor anderen, agressiviteit, enzovoort) het sterkst. En dit betreft een zeer groot deel van Europa. Mijns inziens is dit een van de belangrijkste vraagstukken waar we in de komende 35 jaar (naast de wereldvrede, maar dat spreekt wel vanzelf) mee te doen krijgen. Nederland is het land in de huidige E.E.G., waar de „eigen natuur" van de moderne samenleving zich nog het best, en vrij geruisloos, kan ontwikkelen. In de overige landen zal men, omdat men sociaal-psychologisch zo sterk aan het verleden vastzit, waarschijnlijk nog menigmaal een front willen vormen tegen de aantasting van wat, uit deze psyche gezien, heilig, dierbaar en 'zo goed voor de mensen' is. Nergens zijn er grotere barrières om tot zelfkennis te komen dan bij de autoritaire persoonlijkheid. Ik verwacht dat de zelfstrijd van Europa om waarlijk modern te worden ook in sterke mate het beleven van ons als Nederlanders tot 2000 toe zal bepalen. Terecht verlangt Nederland naar de toetreding van Engeland (en van Scandinavië) tot de eenheid; het zou de strijd aanzienlijk verlichten, terwijl stabiliteit in Europa aanzienlijk zou kunnen bijdragen tot de wereldvrede.

Onze samenleving als straalvliegtuig

Voorts lijkt het mij goed nog eens wat nader in te gaan op de interne wetmatigheden van de moderne, hoogontwikkelde samenleving. En wel door

deze eens heel huiselijk te benaderen. Ook letterlijk heel huiselijk, want ik zou vooral willen werken met het voorbeeld van mijn eigen onlangs plaats gevonden hebbende verhuizing.
Kortgeleden ben ik verhuisd van het betrekkelijk landelijke Renkum naar het betrekkelijk stedelijke Wageningen. Dit hield in dat we een oppervlakte van huis met tuin van bijna 1/3 ha achterlieten om neer te strijken op een oppervlakte, eveneens van huis met tuin, van 2½ are. Van ruim 30 are naar 2½ are dus. Voorts hield dit in dat we van een huis met gewone kolenkachels gingen naar een huis met centrale gasverwarming.
Nu moet U zich eens indenken dat er iets gaat haperen in het ingewikkelde voorzieningenstelsel, dat ons gezin voedsel en energie toe moet voeren; en vooral dat dit eens van langere duur zou zijn (onlusten, oorlog; men denke aan de hongerwinter!). In Renkum zou ik de schop hebben kunnen pakken om mijn land te gaan bewerken, vervolgens de bijl om wat hout voor de kachel te kappen. In mijn nieuwe omgeving kan dit niet; zijn we dus totaal overgeleverd. Nu zou men kunnen zeggen (ofschoon echte stedelingen dat al lang niet meer doen): jullie hebt toch wel een bijzonder groot vertrouwen in de mensheid, dat je deze stap hebt gedaan. Maar dan hebt U het mis. Er steken vrij dwingende omstandigheden achter, die ons het dan-maar-vertrouwen-hebben in de medemens op de koop toe deden nemen.
Ten eerste (van vertrouwen gesproken) de voortgaande geldontwaarding, zeker m.b.t. grond en woning. We woonden gehuurd. Een jaar of acht, negen, geleden zouden we ons, ofschoon we in die tijd bijgespaard hebben, met minder geleend geld dan nu in een riant eigendom hebben kunnen steken, inclusief enige verzekering voor slechte dagen in de vorm van een flinke tuin. Dat was nu onmogelijk, zodat we voor de keus stonden: verdere ontwaarding riskeren, speculatiever beleggen, of alsnog in de huizenmarkt springen. Daar we dit laatste toch een keer zouden moeten, hebben we dat gedaan. En de volgende serie uit onze bouw blijkt al *f* 10.000 duurder te zijn.
Nu zoudt U kunnen menen dat die geldontwaarding iets toevalligs is. Daar zullen we het maar niet uitvoerig over hebben. Waar het hier op aan komt is, dacht ik, dat die ontwaarding t.o.v. grond en huizen niet geheel toevallig is. De welvarende (ook de zich vermeerderende, maar dat doet er niet zo veel toe) bevolking blijkt zijn welvaart graag te besteden aan allerlei vormen van beter wonen. Dat is m.i. in de afgelopen jaren als een lawine losgekomen, mede waardoor de boel zo omhoog vloog. Deze verschijnselen doen zich ook voor in landen zonder onze sterke bevolkingstoename.
Er zijn echter meer redenen, waarom wij niet bij ons kacheltje zijn blijven zitten. Het bleek namelijk steeds meer onmogelijk om een groot ouderwets huis en een grote tuin in een behoorlijke staat te houden. Een paar vrije uren waren onvoldoende, terwijl de prijs voor hulp ook met sprongen omhoog is gegaan, en steeds moeilijker verkrijgbaar werd. Toch wilden we er wel graag een beetje netjes bij zitten, terwijl mijn vrouw genoeg had van het sterk verslijtende oude huis.

Ook hier kan men niet zeggen dat het allemaal toevallig zo gelopen is.
Het feit van de welvaart maakt de arbeid duur en steeds duurder. Hetzelfde feit maakt ook dat steeds minder mensen nog persoonlijke dienstverlenende handenarbeid willen verrichten. De oudste generatie mag op grond hiervan soms het hoofd schudden (of zelfs de ondergang van de wereld voorspellen), maar zo is het. De geen bijzonder vakmanschap vragende persoonlijke karweitjes moet men voor een groot deel zelf doen. Duizenden wisten dit reeds; wij hebben het nu geleerd; na ons zullen vele anderen het nog ondervinden.
Ziehier met een voorbeeld iets van het fijnere interne mechanisme van de moderne, op een hoge graad van arbeidsdeling berustende, samenleving. Deze gaat langs vele wegen dwingen, dat men zich overeenkomstig zijn aard gedraagt. Hieraan de idee te verbinden: terug naar vroeger, is een onmogelijkheid. Wat er dan overblijft is slechts de idee van positieve aanvaarding, en ervan te maken wat mogelijk is. Uit deze aanvaarding vloeit voort dat we van die ingewikkelde samenleving ook een veilige samenleving moeten willen maken, waarin de verschillende functies zo ongestoord mogelijk kunnen worden uitgeoefend. We leven, zeker in Nederland en zeker tegen 2000, als het ware in één groot park. We zullen ons park schoon moeten houden, dat is het enige dat er op zit. Van Ir. Quené hebt U de macro-aspecten hiervan gehoord. Ik heb hier alleen nog aan toe te voegen dat het parkbederf niet alleen voortkomt uit luchtverontreiniging enzovoort, maar ook uit onverantwoordelijke voortplanting. Maar dat schijnt langzamerhand toch tot meer plaatsen door te dringen, zodat we mogen verwachten dat we tegen het jaar 2000 over allerlei effectieve remmen op ongebreidelde voortplanting zullen beschikken (zo goed als de oude samenleving van vorige eeuwen die had, maar hier zou ik niet verder op in willen gaan).
Behalve dat we kunnen zeggen dat we in een park leven of komen te leven, kan men ook zeggen dat onze samenleving op een straalvliegtuig lijkt. Als alles in zo'n vliegtuig goed in orde is, dan is het een pracht-verkeersmiddel. Het vereist echter een bijna feilloos verantwoordelijkheidsgevoel van alle betrokkenen, want áls er iets hapert dan is het ongeluk dat er kan ontstaan ook meteen een ernstig ongeluk. De hoogte van de stijgingsmogelijkheid, of de diepte van de valmogelijkheid, neemt steeds toe, ook maatschappelijk. Daar zullen we mee moeten leren leven. Het dwingt de mens tot steeds dieper bewust, en daardoor meer beheerst, gedrag. Grotere bewustheid en grotere zelfbeheersing (en de genietingen die deze meebrengen) behoren dus hopelijk in grotere mate dan we nu kennen tot de psychische wereld van de mens van 2000. Alleen op deze wijze kan de mens zijn in vele, vooral geestelijke, opzichten grotere vrijheid waard worden.

De ingrijpende wetenschappelijke ontdekking

Mijn verhaal zou beslist niet voltooid zijn als ik er niet nog op wees dat

wij in het jaar 2000 wel eens met zeer ingrijpende wetenschappelijke ontdekkingen te maken zouden kunnen krijgen (of er dan reeds mee hébben te maken). Voorts zullen we dan steeds meer te doen hebben met enkele bedenkelijke consequenties van het reeds vrij langdurig bestaan hebben van de moderne, welvarende, samenleving.

Laat ik met het laatste beginnen, daar dit mogelijk het gemakkelijkst is, niet om op te lossen, maar om te stellen. Ik denk bijvoorbeeld aan het genetisch wat vitaal houden van ons mensengeslacht. Zulks tegen de achtergrond van het huidige en nog bereikbare niveau van verzorging van geestelijk en ook lichamelijk erfelijk minder bedeelden. In het bijzonder denk ik aan het verschijnsel dat debielen soms zo bijzonder vruchtbaar blijken (eigenlijk: de verantwoordelijkheid voor hun voortplanting vaak nauwelijks kunnen dragen). Zo zijn er vele voorbeelden meer. Ik kan het niet overzien, maar wil niet verzuimen dit te noemen. Reeds vóór 2000 zou dit al wel eens een heet hangijzer kunnen zijn geworden.

Voorts denk ik aan al die potjes die op het wetenschappelijke vuur staan. De mogelijkheid kocievlees te kweken zonder dat daar nog een koe aan te pas komt is uit deze serie een van de meest onschuldige grapjes. Er is „slechts" wat economische en planologische repercussie aan verbonden, terwijl het de vegetariër en de dierenbeschermer, doch waarschijnlijk ook de mensheid in het algemeen, van een soort gewetensprobleem ontlast. Daarachter doemen echter de mogelijkheden op — als ik goed ben ingelicht — van het rechtstreeks beïnvloeden van het erfgoed dat aan het jonge geslacht wordt meegegeven, en misschien wel van de mensenkweek buiten de moederschoot om. Wederom: ik noem het maar; zelf kan ik er met geen enkele deskundigheid over spreken. Voorts kan men denken aan ontdekkingen in het heelal en de consequenties die deze weer zouden kunnen hebben.

Maar als die dingen zich voordoen, zo heb ik het gevoel, dan zijn we ook de grenzen van wat ik hiervoor de moderne samenleving heb genoemd al weer voorbij. In 2000 kan ook dit dus aan de orde zijn. De beste voorbereiding hierop is echter dat we onze moderne maatschappij behoorlijk inrichten. Daartoe moeten we ons geestelijk van vorige eeuwen losmaken, waartoe, zover ik zie, humanisten het meest bereid zijn, al zal er geen aanleiding zijn voor veel eigenroem.

A. J. Wichers

PERSONALIA Dr. A. J. Wichers
Geboren in 1921, heeft gestudeerd aan de Economische Hogeschool te Rotterdam. Is thans verbonden aan de Landbouwhogeschool te Wageningen. Lid van het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond en tevens voorzitter van de gemeenschap Wageningen. Is kortgeleden gepromoveerd.

Snow

The nothern scene:
A thousand leagues in ice,
A myriad leagues of fluttering snow.
On either side of the Great Wall
Only one vastness to be seen.
Up and down this broad river
Torrents flatten and stiffen.
The mountains are dancing silver serpents
And hills, like waxen elephants, plod on the plain,
Challenging heaven with their heights.
A sunny day is needed
For seeing them, with added elegance,
In red and white.

Such is the beauty of these mountains and rivers
That has been admired by unnumbered heroes —
The great emperors of Ch'in and Han
Lacking literary brilliance,
Those of T'ang and Sung
Having but few romantic inclinations,
And the prodigious Gengis Khan
Knowing only how to bend his bow
and shoot at vultures.
All are past and gone!
For men of vision
We must seek among the present generation.

Mao Tse-tung (Winter 1944?)

CHINA EN DE WESTERSE WERELD

In de buitenlandse en binnenlandse pers (o.m. „The Times" van 20 september en „Het Parool" van 25 september) is een opzienbarend artikel gepubliceerd, dat eerder (nl. op 2 september) door de Chinese minister van oorlog en vice-voorzitter van de communistische partij Lin Piao werd geschreven in het Pekingse dagblad „Renmin Ribao".
Het centrale thema van deze ideologische beschouwing is de wereldklassenstrijd, de revolutionaire stormloop van de arme, onderontwikkelde landen op de Bastille van het rijke, geïndustrialiseerde en geürbaniseerde Westen. Deze publikatie heeft in Europa de nodige opschudding veroorzaakt: De „Neue Zürcher Zeitung" (1 oktober) sprak van een „künstliche Kriegspsychose". Toch was dit zelfde thema reeds veel eerder in redevoeringen van Mao Tse-toeng en anderen naar voren gebracht.[1] Herhaaldelijk heeft men erop gewezen dat Azië, Afrika en Latijns-Amerika de meest kwetsbare gebieden voor het „kapitalisme" vormen.
Volgens Lin Piao's stelling kunnen Noord-Amerika en West-Europa de steden van de wereld worden genoemd, terwijl Azië, Afrika en Latijns-Amerika het platteland van deze wereld vormen. Sedert de laatste oorlog is de revolutionaire, proletarische beweging in Europa en Noord-Amerika door verschillende oorzaken verlamd, terwijl deze zich in de ontwikkelingslanden, in Azië, Afrika en Latijns-Amerika krachtig heeft ontwikkeld. In feite geeft de revolutionaire beweging van thans het beeld te zien van een omsingeling van de steden door de proletarische massa's van het platteland. Een beslissende factor in de wereldrevolutie is de revolutionaire actie van de Aziatische, Afrikaanse en Latijns-Amerikaanse massa's, die de overweldigende meerderheid van de wereldbevolking vormen, aldus Lin Piao. De Amerikaanse atoombom vreest hij niet. Het gebruik hiervan zou Amerika volledig isoleren. Bovendien is het Amerikaanse monopolie van kernwapens allang gebroken. Als de V.S. andere landen met kernwapens bedreigt, zal het Amerikaanse imperialisme het eigen land aan dezelfde dreiging blootstellen.
Niet langer is hier in deze visie sprake van de oude these van Stalin betreffende een omsingeling door de „kapitalistische" landen, integendeel, de Westerse wereld is nu, althans in de ogen van de Chinese minister, zèlf een belegerde

veste geworden. Marxistisch is deze opvatting zeker niet! Marx zowel als Engels hadden duidelijk hun minachting getoond voor de conservatieve agrarische maatschappij. [2] Slechts het industrieproletariaat zou in hun visie de wereldrevolutie kunnen ontketenen. Lenin had hierover na de voor hem teleurstellende ontwikkeling in Europa een andere mening. Hij was van oordeel, dat de boerenmassa's (de sikkel naast de hamer) èn de gekoloniseerde volken een belangrijke bijdrage tot de wereldrevolutie zouden kunnen leveren. Toch hielden de Russische machthebbers na Lenin (in het bijzonder Stalin) vast aan de gedachte, dat slechts het industrieproletariaat onder leiding van een revolutionaire elite de revolutie buiten Rusland zou kunnen ontketenen.
Treffend nu is, dat de eerder genoemde stellingen van Lin Piao gebaseerd zijn op de ervaringen van de eigen binnenlandse strategie. Nadat in 1927 de communistische revolutie in de steden was neergeslagen, zagen Mao Tse-toeng e.a. hun standpunt bevestigd, dat de Russische visie op de revolutie in China onjuist was. De steden vormden volgens Mao juist de zwakke stee in het communistische front. De revolutie zou moeten beginnen op het platteland. Vijf voorwaarden moesten vervuld worden om de revolutie te doen slagen, aldus Mao: 1. De basis van de revolutie moest gezocht worden in de boerenmassa, die gewonnen zou kunnen worden door verdeling van het grondbezit. 2. De vorming van een sterke partijleiding volgens de beginselen van Lenin (in dit opzicht volgde hij het Russische voorbeeld!). 3. De vorming van een krachtig Rood Leger. 4. De beheersing van een sterke, juist gekozen territoriale basis. 5. De mogelijkheid dat de bevolking in dit gebied self-supporting is.
Met dit nieuwe „agrarische communisme" week Mao in bepaalde opzichten duidelijk af van de door Moskou gedicteerde partijlijn. [3] Het Maoïsme trok in feite de lijn door van oudere boerenbewegingen als de T'ai-ping, die de Chinese communisten thans beschouwen als een voorloper van de eigen revolutie. Evenals de huidige bewindhebbers streefden de T'ai-ping-leiders, die een langdurige revolutie ontketenden in de jaren 1851 tot 1864, naar agrarische hervormingen, vereenvoudiging van de schrijftaal en emancipatie van de vrouw (aan monogamie werd streng de hand gehouden en prostitutie en slavenhandel werden verboden). [4]

[1] Uitvoerige documentatie vindt men in het artikel van Tang Tsou en M. H. Halperin „*Mao Tse-tung's revolutionary strategy and Peking's international behavior*" in „The American political science review", nr. 1, 1965

[2] Vgl. D. Mitrany „*Marx against the peasant; a study in social dogmatism*". London, 1951

[3] Ook later, na de oorlog, is Mao zijn eigen weg gegaan. Hij weigerde de suggesties van Stalin, die weinig perspectieven zag in een Chinese revolutie, op te volgen. Stalins advies om tot een modus vivendi met Tsjang Kai-sjek te komen, legde Mao naast zich neer. Stalin heeft later de onjuistheid van zijn tactiek erkend, aldus volgens Vladimir Dedijer in zijn boek „*Tito speaks*". London, 1953, pag. 331

[4] Vgl. ook prof. dr. E. Zürcher „*Achtergronden van het Chinese communisme*". Oost-West, jan./febr. 1964
Wolfgang Franke legt in zijn boek „*Das Jahrhundert der chinesischen Revolution 1851-1949*" (München, 1958) duidelijk verband tussen de T'ai-ping opstand en de communistische revolutie

Toch is het slagen van de Chinese revolutie in 1949 niet uitsluitend toe te schrijven aan Mao's agrarische programma. C. Brinton heeft in zijn boek „The Anatomy of Revolution" gewezen op een aantal voorwaarden, die in het algemeen beslissend zijn voor het ontstaan van een revolutionaire situatie: economische vooruitgang, scherpe klassentegenstellingen, een onbekwame heersende klasse, die niet in staat is de juiste „response" te geven op de veranderende economische en politieke verhoudingen en last not least: de desertie van de intellectuelen. In grote lijnen waren deze voorwaarden in het naoorlogse China vervuld. Wat de intellectuelen betreft, velen waren reeds lang overtuigde marxisten en zagen hun overtuiging bevestigd in de opkomst van een nieuw Rusland, dat van een zwakke, in hoofdzaak agrarische staat een industriële wereldmogendheid was geworden. Een opmerkelijk voorbeeld hiervan is Tsjoe En-lai, die, oorspronkelijk voortgekomen uit de mandarijnenklasse, in Parijs het communisme leerde kennen en één van de voortrekkers werd van de nieuwe beweging, die het neo-confucianisme met zijn statische maatschappijleer definitief wilde liquideren.
Opmerkelijk is, dat de huidige anti-Westerse ideologie gedragen wordt door het Westerse marxisme of leninisme, zij het ook sterk veranderd en aangepast aan de Chinese verhoudingen. Zoals in de vervalperiode van de Grieks-Romeinse cultuur velen een nieuwe geestelijke oriëntatie zochten in het christendom, zoals in China na de ondergang van de Handynastie (206 v. Chr.—221 n. Chr.) de nieuwe waarden van het boeddhisme ingang vonden, zo werd vóór en na de tweede wereldoorlog het marxisme voor velen het middel dat het geestelijk en politiek vacuüm zou moeten opvullen. Juist de nadruk, die het marxisme-leninisme legt op de betekenis van de wetenschap, de klassenstrijd en de toekomstige heilsmaatschappij trok vele ontwortelde intellectuelen sterk aan. [5]

China en Rusland

Een verdere analyse van de genoemde ideologische uiteenzettingen van Lin Piao betreffende een „proletarische omsingeling" doet de vraag rijzen of China niet in de eerste plaats ernaar streeft hiermede de ontwikkelingslanden aan zijn zijde te krijgen, zoals ook de Sowjet-Unie gepoogd heeft sedert het „Eerste Congres der Volkeren van het Oosten" in Bakoe (1920). China wil Ruslands invloed in deze landen verzwakken, een politiek, die na de conferentie van Bandoeng (1955) steeds duidelijker vormen krijgt. De Russen worden thans door de Chinezen en hun communistische aanhangers elders beschouwd als de „nouveaux riches", die als gevolg van hun groeiende welvaart allerlei belangen hebben verworven, die parallel lopen met die van de Westerse landen. Niet alleen grensgeschillen, economische twistpunten, de weigering van de Russen China te helpen bij de fabricage van atoombommen en bepaalde ideologische opvattingen verdelen China en de Sowjet-Unie maar vooral ook de Chinese opvatting, dat de Sowjet-Unie in de wereldklassenstrijd geen betrouwbare partner meer is.

De tegenstellingen worden nog verscherpt door het Chinese verlangen in de communistische wereld en in het bijzonder in Azië de leiding van de Sowjet-Unie over te nemen. Herhaaldelijk hebben de Chinezen betoogd dat de Chinese revolutie als model zou kunnen gelden voor alle revoluties in onderontwikkelde en semi-koloniale landen. In feite was hiermede ook de historische claim hersteld dat China — althans in Azië — de leidende mogendheid was en is, zowel politiek, economisch als cultureel. Rusland en China, die elkaar de macht in de communistische wereld èn in de ontwikkelingslanden betwisten, verliezen uit het oog, dat de ontwikkelingslanden aangewezen blijven op economische betrekkingen met het Westen en dit geldt zelfs voor vele communistische landen, zoals Roemenië. De „kapitalistische" landen nemen immers de grondstoffen van deze landen af en leveren bovendien de zo broodnodige „know how" voor de industriële opbouw.
De anti-Westerse tactiek van het huidige Chinese bewind (vaak in tegenspraak met het verlangen handelsbetrekkingen aan te knopen!) is overigens geen exclusief kenmerk van het tegenwoordige China. Zoals bekend heeft China (evenals Rusland [6]) in zijn lange geschiedenis steeds een sterke xenofobie [7] getoond, die tot een felle vreemdelingenhaat leidde in de bekende Bokseropstand (1900). De „vader van de Chinese republiek" Soen Yat-sen zocht welbewust toenadering tot de jonge Sowjetstaat, die ook een fervente anti-westerse, anti-imperialistische politiek voerde. In het begin van deze eeuw, dus nog vóór de Chinese revolutie (1911) had Lenin in zijn blad de „Iskra" (Vonk) al betoogd dat de tsaristische imperialisten hun Westerse bondgenoten hielpen China leeg te roven en daarmede bijdroegen tot de rassenhaat, een stelling, die nog geheel past in de huidige Chinese ideologie. Aan de vooravond van de eerste wereldoorlog, op 7 mei 1913, schreef de „Prawda": „De opkomst van Azië en het begin van de proletarische strijd om de macht in Europa betekenen in het begin van de twintigste eeuw de aanvang van een nieuwe periode in de wereldgeschiedenis." Zoals reeds werd opgemerkt zocht Soen Yat-sen toenadering tot het nieuwe Rusland. Opmerkelijk is evenwel, dat hij, hoewel hij geen verschillen zag tussen de doeleinden van het communisme en die van de Chinese revolutie, toch van mening was dat het Sowjetstelsel gebonden was aan een industriële maatschappij: „China is door de achterlijkheid van zijn industriële ontwikkeling nog niet toe aan de klassenstrijd" ver-

[5] Vgl. dr. Kwee Swan Liat *„Godsdienst en ideologie"* in de bundel „China tussen eergisteren en overmorgen". 's-Gravenhage, 1963

[6] Vgl. mijn artikel *„Oude nationaal-Russische cultuurelementen in de Sowjet-Unie"*. Oost-West sept./okt. 1963

[7] Soms had deze xenofobie een humoristisch trekje. Volgens prof. J. J. L. Duyvendak (*„Wegen en gestalten der Chinese geschiedenis"*, pag. 247) toonde de heerser van het Hemelse Rijk zich zeer afkerig van het aanknopen van handelsbetrekkingen met de Hollanders toen een delegatie van onze Republiek in 1656 Peking bezocht. De keizer gaf blijkens het rapport van de delegatie de volgende „argumentatie": „Aangezien uw Landt zeer verre afgelegen is, en hier zeer harde winden waayen, waar door de Schepen met groot gevaar over komen, en het hier aan land zeer kout is, zulks het hagelt en sneeuwt, zoo zou het my deeren, en in 't herte zeer doen, indien hier van uw volk quam."

klaarde hij in zijn „The International Development of China". (Rusland was in die dagen reeds veel meer geïndustrialiseerd dan China!). Later zou deze tegenstelling zich scherper aftekenen in de politiek van Mao Tse-toeng. Wij wezen er reeds op dat Mao tegenover het „stedelijke" communisme van de Russische bolsjewiki en de Komintern (dat zijn zwakte bewees in 1927 toen Tsjang Kai-sjek de communisten in Kanton vernietigde [8] een nieuw „agrarisch" communisme voorstond gericht op de grote massa der verpauperde Chinese boeren. *Vanaf het begin zijn communisme, nationalisme en boerenbeweging in China nauw met elkaar verweven geweest.* [9]
„One must understand that the Communist Party in China derived a great deal of moral stature from the very fact that it had „lived in the wilderness" ... with the peasants... To be revolutionary and rural at one and the same time was a feat which could have succeeded only in China perhaps, and yet one which was essential for gaining and keeping the leadership there. ... In fact, we do not find any conception of the city-state in China..." [10] Dit agrarisch, anti-Westers communisme tracht China nu ook ingang te doen vinden in de vroegere koloniale en semi-koloniale landen, die China in de strijd van de „have nots" tegen de „haves", aan zijn zijde poogt te krijgen. In deze ontwikkelingslanden (die slechts één-zestiende van de industriële produktie van de wereld voortbrengen!) leeft minstens twee-derde van de wereldbevolking.

Ibn Chaldoen's filosofie der geschiedenis

Merkwaardig genoeg is er enige overeenkomst te bespeuren tussen deze moderne Chinese visie en de theorieën van de veertiende-eeuwse Arabische denker Ibn Chaldoen, die men om zijn opvattingen aangaande de maatschappelijke ontwikkeling wel als een Arabische voorloper van Auguste Comte heeft beschouwd. Ibn Chaldoen (1332-1406) [11], die in Europa enige bekendheid verwierf door de aandacht die Toynbee aan hem wijdde in zijn „Study of History", betoogt, dat sedentaire beschavingen met hun stedelijke cultuur steeds opnieuw vernietigd worden door nomadische woestijnvolken. Hierbij had Ibn Chaldoen niet alleen het oog op de hem bekende islamitische beschavingen, maar hij wilde zijn theorie van de beschavingscycli ook uitbreiden tot de niet-islamitische wereld. In een periode van een eeuw — dus van ongeveer drie generaties — ziet men een geslacht van bedoeïnen opkomen dat onder leiding van een krachtige heerser en gebonden door een sterke geest van saamhorigheid, een gebied met een hoogontwikkelde stedelijke cultuur verovert, zelf een dynastie vestigt en de beschaving van de overwonnenen overneemt met als gevolg verfijning van het levenspatroon, ontwikkeling van architectuur, kunst en wetenschappen, hetgeen op den duur evenwel gepaard gaat met geestelijke verslapping, versplintering van de heersende klasse, verlies van de oude waarden, die in het vroegere harde nomadenbestaan de eenheid en de ondernemingszin van de nomaden, de „have nots", garandeerden. Met het verval van de stedelijke cultuur en de opkomst van nieuwe woestijnheersers

kan de cyclus opnieuw beginnen. De bedoeïnen zijn niet in staat blijvend een krachtige staat te vestigen. Zij vernietigen stedelijke beschavingen, bouwen, aangelokt door de weelde en verfijning van deze hogere beschavingen, zelf een nieuwe cultuur op, die evenwel door het onvermijdelijke proces van degeneratie, verlies van verantwoordelijkheidsbesef en eenheid, gedoemd is ten onder te gaan zoals alle vorige.

Jan Romein schreef in zijn „In de hof der historie" over Ibn Chaldoen's werk: „Zijn geschiedenis van de Islamietische dynastieën in Noord-Afrika en Spanje is vooral opvallend door zijn inleiding. Hij behandelt daar de uitwerking van het klimaat en andere geografische factoren op gedrag en karakter der bewoners, doorziet de fundamentele verschillen tussen nomaden en stadsbevolking, kortom beschouwt de geschiedenis als de studie van alle sociale verschijnselen, zodat het allerminst een wonder mag heten, dat een moderne kenner hem „de eerste critische cultuurhistoricus" genoemd heeft en hij juist in onze tijd meer en meer de aandacht trekt."

Uiteraard is er op Ibn Chaldoen's hypothese veel af te dingen. Wij weten thans, dat verschillende oorzaken, ook niet-politieke (klimaat, ziekten, uitdroging van de bodem, erosie) geleid hebben tot het verdwijnen van culturen. Bovendien kan de hypothese van Ibn Chaldoen in onze beschouwing hoogstens dienst doen als een historische analogie. En dit is wel zeker: Iedere historische vergelijking heeft zijn zwakke kanten. Ibn Chaldoen spreekt over nomaden, die een bedreiging voor de stedelijke culturen vormen, in onze tijd is er overwegend sprake van sedentaire, agrarische volken. Maar in één opzicht is er een treffende overeenkomst. Ook Ibn Chaldoen constateerde een voortdurende strijd tussen de „haves" en de „have nots", een klassenstrijd die kenmerkend is voor de gehele wereldgeschiedenis, in welk opzicht hij als een Arabische pionier van het marxisme beschouwd zou kunnen worden. Maar bovendien trof hem de kwetsbaarheid van de stedelijke culturen. Ook dit is een uitgangspunt van de Chinese ideologen: De kwetsbaarheid van de stedelijke culturen, in het bijzonder in de tijd van de atoombom.

De Chinezen, zo beweert Peking, vrezen de atoombom niet. De atoombom is — evenals de Verenigde Staten — een „papieren tijger". Niemand zal in

8 Beschreven door de voormalige communist Malraux in zijn bekende werk „*La condition humaine*" (Ned. vert. „Het menselijk tekort"). Malraux bracht onlangs weer een bezoek aan China, nu als minister van De Gaulle.

9 Vgl. ook C. A. Johnson „*Peasant nationalism and Communist power; the emergence of revolutionary China 1937-1945*". Stanford, 1962

10 J. Needham „*The past in China's present: A cultural and social background for contemporary China*". Pacific Viewpoint (Wellington) september 1963, pag. 126. Een zeer belangrijke publikatie, waarin niet alleen de historische achtergronden van de huidige Chinese politiek worden behandeld, doch tevens een vergelijking wordt gemaakt tussen de psychologie van Chinezen en Russen is het bekende werk van K. Mehnert: „*Peking und Moskau*" (Stuttgart, 1962)

11 Over Ibn Chaldoen zie N. Schmidt „*Ibn Khaldun*", New York, 1930, Ch. Issawi „*An Arab philosophy of history*", London, 1950, A. J. Toynbee „*A study of history*", dl. 3. London, 1933 en A. Schimmel „*Ausgewählte Abschnitte aus der Muqaddima*", Tübingen, 1951.

laatste instantie dit vreselijke wapen durven gebruiken. In de „Peking Review" (20 september 1963) herhaalde Wen Yi-chu nog eens het Chinese standpunt: „As long as the people of all countries enhance their awareness and are fully prepared, with the socialist camp also possessing modern weapons, it is certain that if the U.S. or other imperialists refuse to reach an agreement on the banning of atomic and nuclear weapons and should dare to fly in the face of the will of all the peoples by launching a war using atomic and nuclear weapons, the result will only be the very speedy destruction of these monsters themselves encircled by the peoples of the world, and certainly not the so-called annihilation of mankind... On the ruins of imperialism, the victorious people would very swiftly create a civilization thousands of times higher than the capitalist system and a truly beautiful future for themselves."
Deze opvatting, aldus Wen Yi-chu, impliceert evenwel niet dat de Chinezen, zoals door de Russen is beweerd, een atoomoorlog zullen uitlokken: „We would like to ask whether there is a single sentence about China wanting to launch a world war... When and where have we ever advocated the creation of a civilization a thousand times higher „on the corpses of hundreds of millions of people" through the launching of a world war or a nuclear war?" Hiermede neemt men duidelijk stelling tegen een veronderstelling, die niet alleen in de Sowjet-Unie, maar ook in de Westerse wereld veel gehoord is, nl. dat de Chinezen aansturen op een atoomoorlog. De Chinezen willen de atoomoorlog niet, maar vrezen hem evenmin! Een dergelijke oorlog zou de Westerse industriecentra vernietigen, China daarentegen met zijn zevenhonderd miljoen inwoners, verspreid over een groot gebied, zou deze grootste aller oorlogen ongetwijfeld overleven, waarna de wereldheerschappij de Chinezen als een rijpe vrucht in de schoot zou vallen, aldus de Chinese visie. Wanneer men deze redenering nauwkeuriger onder de loep neemt, dan is men in eerste instantie geneigd toe te geven dat de Westerse civilisatie met zijn steeds groter wordende stedelijke agglomeraties (Moskou 6½ miljoen, New York 8 miljoen, Londen 8 miljoen) oneindig veel kwetsbaarder is dan het agrarische platteland van China, waar de bevolking aanzienlijk minder geconcentreerd is in voortdurend groeiende metropolen. Niet alleen het leven in de steden maar ook de moderne industrie en daarmede het bewapeningspotentieel is afhankelijk van een ingewikkelde organisatie, van bepaalde knooppunten (elektrische centrales, vervoersmogelijkheden), waarin een desorganisatie in één sector (b.v. als gevolg van luchtaanvallen) kan leiden tot een volledige ineenstorting. Atoomaanvallen hebben in een dichtbevolkt, geïndustrialiseerd gebied onoverzienbare gevolgen, in landen als China maar ook in andere ontwikkelingslanden blijven de gevolgen beperkt tot in hoofdzaak verliezen aan mankracht, zo luidt een veel gehoorde stelling. In dit opzicht schijnt China met zijn 700 miljoen inwoners op een gebied van 9.600.000 km² (oppervlakte van Europa!) meer overlevingskansen te hebben dan Rusland met zijn 230 miljoen inwoners, waar de industrie toch voornamelijk in het westen van het land is gevestigd of de Verenigde Staten met zijn 190 miljoen inwoners. [12]

Tot slot een derde punt. Ibn Chaldoen wees in zijn „Moeqadima" ook op de sterke geest van eensgezindheid, die de agressieve „have nots" bond tegenover de verdeelde, geestelijk en moreel verzwakte cultuurvolken. Ook dit is een overigens zeer discutabel punt dat in de Chinese ideologie een rol speelt. Steeds weer wordt in Chinese ideologische uitspraken de nadruk gelegd op het gemeenschappelijk belang dat alle arme, gekoloniseerde volken verenigt tegenover de blanke bezitters. [13] Zij prediken een jacquerie op wereldniveau, waarbij bovendien — zoals de Russen met enig recht verschillende malen hebben opgemerkt — het racistische element (dat bepaald niets gemeen heeft met het leninistisch marxisme!) een steeds grotere rol gaat spelen. In het kamp van de tegenstander (zowel Europeanen en Amerikanen als Russen) zien de Chinezen een sterke verdeeldheid, niet alleen door belangen op economisch gebied, maar ook door verschillen in ideologische opvattingen. Zij hopen dan ook op een uitbreiding van hun politieke en ideologische invloedssfeer in Azië, doch ook in Afrika (in dit „zwarte werelddeel" overigens tot op heden met weinig succes) en Latijns-Amerika.

De illusies van Lin Piao

Intussen stelt een vergelijking van de theorie van Lin Piao met die van Ibn Chaldoen ook de zwakke kanten van de Chinese opvattingen in het licht. In het kader van onze tijd is de filosofie van Lin Piao evenzeer een anachronisme als die van Ibn Chaldoen. Immers de geest van saamhorigheid, die Ibn Chaldoen bij de „have nots" in de islamitische wereld bespeurde, ontbreekt ten enenmale in de ontwikkelingslanden. Was er in het koloniale tijdperk tussen de gekoloniseerde volken (men denke aan Voor-Indië!) nog eenzelfde streven naar nationale bevrijding en politieke en economische zelfstandigheid te bespeuren, thans zijn de tegenstellingen in de „tiers monde" diep en soms zelfs onoverbrugbaar. Men behoeft slechts enkele voorbeelden te noemen: De moeilijkheden op de Afro-Aziatische conferenties, de conflicten tussen India en Pakistan, tussen islamitische landen als Mauretanië en Marokko, tussen Egypte enerzijds en Saoedi-Arabië en Tunesië anderzijds, tussen Indonesië en Maleisië, dan de controverses tussen de beide Kongo's, tussen Cambodja en Zuid-Vietnam.

Alle landen jagen hun eigen belangen na en hoewel zij de „proletariërs" in de huidige wereld zijn, vormen zij evenmin een eenheid als de Europese arbeidersklasse vroeger. Bepaalde voormalige koloniën van Frankrijk en Enge-

12 De veranderde verhoudingen tengevolge van het feit dat China nu zelf een atoombom kan maken laat ik hier buiten beschouwing. Zie hierover M. H. Halperin „*China and the bomb*". New York/London, 1965. M.i. heeft de Chinese atoombom meer een psychologisch effect (vooral in de ontwikkelingslanden) dan een strategische waarde. De atoombom heeft alleen betekenis wanneer men ook beschikt over de mogelijkheden tot een automatische geleiding naar vijandelijke doelen. Deze mogelijkheden zijn nog onvoldoende aanwezig. Toch is de bom voor het Westen een waarschuwing het industriële potentieel van China niet te onderschatten.

13 In dit verband is ook van betekenis de studie van R. Sanders „*Mass support and Communist insurrection*" in het tijdschrift „Orbis" (Philadelphia), Spring, 1965.

land voelen zich door culturele en economische banden nauwer verbonden met het vroegere moederland dan met hun partners in de groep van ontwikkelingslanden. Culturele, religieuze, etnische en historische tegenstellingen blijven vaak een rol spelen, niet alleen op het internationale maar zelfs op het nationale vlak! Men denke aan de tegenstellingen tussen negers en Arabieren in de Soedan, tussen Tamils en Singalezen op Ceylon, tussen Koerden en Arabieren in Irak, men denke aan de politieke troebelen in Laos, Jemen, Algerië, Irak, de Kongo. De eenheid is ver te zoeken, *in* de communistische wereld èn in de „tussenzone", [14] tussen deze wereld en de „kapitalistische". Dagelijks leert de ervaring, dat in de politiek de emoties en de „Willle zur Macht" een belangrijker invloed hebben dan rationele overwegingen.
Ook de verschillen tussen China en vele ontwikkelingslanden zijn opmerkelijk. China met zijn mijnbouw en industrie (die snel worden uitgebreid in het kader van vijfjarenplannen) is bepaald méér geïndustrialiseerd dan vele overwegend agrarische ontwikkelingslanden. China heeft thans een snel groeiende ijzer- en staalindustrie, de steenkoolwinning is van grote betekenis en de machine-industrie vertoont een gunstige ontwikkeling. Ook de urbanisatie is verder gevorderd dan in de meeste ontwikkelingslanden. Wanneer Lin Piao spreekt over het stedelijke Westen vergeet hij te vermelden dat ook China grote stedelijke agglomeraties heeft zoals Sjanghai (10 miljoen inwoners!), Peking (6 miljoen), Tientsin (4 miljoen). Deze zijn even kwetsbaar als Londen, Parijs, Moskou of New York.
Trekt men een lijn van het noorden van Mandsjoerije naar de grens van Birma in het zuiden, dan is het gedeelte van China links van deze lijn zeer dun, het gedeelte rechts hiervan zeer dicht bevolkt, ongeveer in een verhouding van één op vijf. Het linkergedeelte heeft nauwelijks steden van enige importantie en wegen en spoorwegen zijn er schaars. De grote steden, ook de genoemde, liggen alle in het dichtbevolkte oostelijke gedeelte in de kuststreek, die strategisch aanzienlijk kwetsbaarder is dan de schaars bevolkte binnenlanden, waar zich zeer weinig industrie bevindt.

De arme en de rijke landen

Men moet zich dan ook afvragen of de stellingen van Lin Piao méér beogen dan een propagandistische veldtocht tegen de rijkere landen, die nog steeds, ondanks alle controverses met de ontwikkelingslanden, op deze landen een grote aantrekkingskracht uitoefenen.
Deze arme ontwikkelingslanden streven immers een zelfde rijkdom na als de industriestaten reeds bezitten. China heeft deze ontwikkelingslanden thans weinig meer te bieden dan een zeer beperkte hulp en vele ideologische slogans. Veel succes heeft China in deze landen dan ook niet kunnen boeken.
Bovendien kunnen de rijke landen zich niet langer onttrekken aan hun verantwoordelijkheid ten opzichte van de arme landen. [15] De tijd toen gezeten burgers rustig konden praten over het krijgsbedrijf in verre landen zonder zich hierover veel zorgen te maken is voorbij, vooral dank zij de moderne techniek

en communicatiemiddelen. De regels uit Goethe's „Faust" (I) zijn kenmerkend voor een periode, die thans ver achter ons ligt:

„Nichts bessers weiss ich mir an Sonn- und Feiertagen,
Als ein Gespräch von Krieg und Kriegsgeschrei,
Wenn hinten, weit, in der Türkei,
Die Völker auf einander schlagen.
Man steht am Fenster, trinkt sein Gläschen aus
Und sieht den Fluss hinab die bunten Schiffe gleiten;
Dann kehrt man Abends froh nach Haus,
Und segnet Fried' und Friedenszeiten."

Tekenend voor onze tijd is dat kwesties als Korea, de Kongo, Cuba, Vietnam, de Dominicaanse republiek en Kasjmir de gehele wereld in beroering brengen.

Het „Rijk van het Midden" en de huidige wereld

Thans is vooral deze vraag van betekenis: Hebben de ideologische uitspraken van Lin Piao en ook van Mao Tse-toeng („De oorlog is de hoogste vorm van klassenstrijd") vergaande consequenties op strategisch en politiek gebied in de nabije toekomst? Zeker is dat de ideologie een factor van betekenis zal blijven in de Chinese buitenlandse politiek. Terecht schreef de Poolse marxistische filosoof Adam Schaff, wiens opvattingen in het Chinese kamp overigens weinig instemming zullen vinden, in 1963: „De tijd der politieke coëxistentie, die de moderne oorlogstechniek — voor het alternatief van een volledige vernietiging of van de coëxistentie gesteld — de mensheid als enige uitweg gewezen heeft, is een tijd van de toenemende betekenis van de ideologische strijd." [16] Men kan de vraag stellen of de zich uitbreidende economische en culturele contacten tussen China en het Westen de Chinese agressiviteit niet zal doen afnemen. Immers ook China, dat thans in een ernstig conflict leeft met het Sowjetblok, kan geen zelfgenoegzaam, autarkisch bestaan meer leiden. De graaninvoeren van de afgelopen jaren bewijzen, dat het „Rijk van het Midden" (evenals het Sowjetblok) aangewezen is op uitbreiding van zijn economische relaties met de „rijke" landen. Voor verschillende produkten (zoals machines, fabrieksinstallaties, vliegtuigen, kunstmest, chemicaliën) blijft men voor een belangrijk deel afhankelijk van het buitenland, zeker nu de Sowjethulp grotendeels is uitgevallen en de handel met de meeste communistische landen bedreigd wordt door de ideologische tegenstellingen. Bondgenootschappen met de andere „have nots", zoals door Lin Piao wordt bepleit, hebben economisch voor China vaak meer nadeel dan voordeel, zoals de „vriendschap" van Albanië bewijst, een land dat van China allerlei vormen van economische hulp verwacht.

Er zijn — helaas — enkele factoren, die reden geven om te twijfelen aan een

14 Vgl. J. Paasche *„Mao Tse-tungs Theorie von den Zwischenzonen"*, Osteuropa, jan./febr. 1965
15 Vgl. J. Tinbergen *„De les van vijftig jaar"*, Amsterdam, 1965
16 Oesterreichische Osthefte (Wien), mei 1963

ommekeer in de Chinese buitenlandse politiek, althans op korte termijn. Uitvoerig werd reeds gewezen op de agressieve ideologie, die „plus marxiste que les marxistes" wil zijn. Een andere ongunstige factor is ongetwijfeld het feit, dat China weer een dominerende rol in Azië wil spelen. Het huidige bewind heeft een extreem-nationalistisch karakter en denkt met weemoed terug aan de macht van vroegere keizers, zoals Tsj'iën-loeng (1736-1795). Toen zwaaide de Zoon des Hemels de scepter over het eigenlijke China, Mongolië, het latere Russische Turkestan, Sinkiang, Tibet,[17] Korea en Taiwan (Formosa), terwijl Afghanistan, Nepal, Sikkim, Bhoetan, Assam, Birma, Siam, Malakka, Cambodja, Laos en Annam de suzereiniteit van China moesten erkennen. Dit nationalisme, dit sinocentrisme, dat met trots het grootse verleden herdenkt (waren de Chinezen niet ook de uitvinders van papier, boekdrukkunst, kompas en buskruit?) komt ook tot uitdrukking in een herwaardering van de oude kunst en literatuur[18] zelfs van dichters als Li Tai-po en Wang Wei, die men toch moeilijk als de geestelijke voorvaderen van het historisch materialisme kan beschouwen!

Het nationalisme, dat thans een sterk agressief karakter vertoont, is vaak weinig in overeenstemming te brengen met Lin Piao's uitspraak, volgens welke de „have nots" zich onder leiding van China moeten keren tegen de „haves". Behoort ook niet India tot deze „have nots", India, dat thans voortdurend te lijden heeft van Chinese druk en zelfs openlijke agressie? Het is duidelijk: Niet alleen ideologische, maar ook nationale, machtspolitieke, economische, culturele en racistische factoren doen hier hun invloed gelden.

Dan is er een andere factor, die zeker niet de onbelangrijkste is. Ik bedoel China's bevolkingsdruk (in de twintiger jaren 400 miljoen, thans 700 miljoen!), een probleem dat de komende decennia zijn invloed nog wel zal doen gelden, gezien ook de onvruchtbaarheid en de beperkte natuurlijke rijkdommen in grote delen van het land. Jaarlijks neemt de bevolking met 12 tot 15 miljoen toe! Het platteland in de meest vruchtbare delen van China is overbevolkt. Miljoenen Chinezen zouden werkgelegenheid in de industrie moeten vinden. De hiervoor noodzakelijke zeer snelle industriële expansie vereist evenwel enorme kapitalen waarover China niet kan beschikken. Buitenlandse hulp, zoals de ontwikkelingslanden krijgen, ontvangt China uiteraard niet langer, ook niet van de communistische landen. De emigratie, die vroeger nog enige rol speelde, is thans vrijwel nihil. De hierdoor ontstane bevolkingsdruk en de daarmee gepaard gaande economische en sociale spanningen zullen (evenals in Egypte en Indonesië) een sterk agressieve buitenlandse politiek, die als bliksemafleider moet fungeren, in de hand werken. Het besef drager te zijn van de enig ware politieke leer zal dit beleid nog versterken![19]

Tenslotte is er nòg een element waarvan de invloed moeilijk valt te bepalen. Het lijdt geen twijfel, dat Mao Tse-toeng, de Chinese Stalin, in de afgelopen decennia en ook thans in sterke mate zijn stempel op het politieke beleid heeft gezet.[20] In hoeverre zal dit beleid worden voortgezet wanneer de Chinese leider er niet meer zal zijn? Is er een ombuiging in dit beleid te

verwachten zoals in de Sowjet-Unie na Stalins dood? Zullen de jongere politici, die dàn het heft in handen nemen, de wereld in een ander licht zien dan Mao Tse-toeng, Lin Piao, Tsjoe En-lai en zovele andere doctrinaire leiders, allen behorend tot de clan van oudere communisten, die de „Lange Mars" en de twaalf jaren van ontbering in het afgelegen Yenan (1935-1947) zelf meemaakten? Zullen de ongenuanceerde doctrines, de eenvoudige dogma's, die de wereld verdelen in zwart en wit, in vijanden en vrienden, op den duur geloofwaardig blijven in een maatschappij waarin de stuwende krachten van wetenschap, techniek en industrie niet alleen het levenspatroon maar de gehele sociale, economische en culturele constellatie wijzigen? Ook in de Sowjet-Unie zijn de oude dogmata aan erosie onderhevig nu de techniek steeds sterker zijn invloed doet gelden en jonge managers de plaats innemen van oude partijfunctionarissen. Onder invloed van de technische en maatschappelijke veranderingen is daar het Stalintijdperk reeds nu een historische periode geworden. Zal niet ook China deze weg gaan? Economisch gezien vervult de communistische ethiek, de ideologie in dit land, waar kapitaal schaars is en de levensstandaard laag, dezelfde functie als de materiële prikkels in de meer welvarende landen. Maar er is reden om zich af te vragen of het ideologisch enthousiasme, de politieke strijdbaarheid, de geneigdheid om van jaar tot jaar offers te brengen voor de staat van de toekomst op den duur niet aan spankracht zullen inboeten om tenslotte zelfs plaats te maken voor vermoeidheid en apathie, zoals ook in de Sowjet-Unie valt te constateren. Zal er bovendien in China — evenals in Rusland na de dood van Stalin — niet een strijd om de opvolging van Mao uitbreken? Reeds enkele malen heeft Mao zijn bezorgdheid uitgesproken over de jongere generatie.

Het feit dat in de korte liberalisatieperiode van de „Honderd Bloemen" (1956-1957) nonconformistische schrijvers, hoogleraren en studenten meningen verkondigden, die aan de communistische partij duidelijk afbreuk deden, bewijst, dat er ook in China nog onafhankelijke vrij-denkende geesten zijn, die het wagen de platgetreden paden van de partijdoctrines te verlaten.

[17] Merkwaardig is dat de anti-communistische Formosaregering van Tsjang Kai-sjek de Chinese inval in Tibet niet afkeurde en verklaarde, dat Tibet altijd een deel van China is geweest. Bij de Chinese inval in India in 1962 gaf deze zelfde regering als haar mening te kennen, dat de betwiste grenzen (de Mac Mahonline) tussen China en India een overblijfsel van het Engelse koloniale bewind waren! (Vgl. „New York Times" 30 oktober 1962)

[18] Vgl. hierover prof. E. Zürcher *„De reïnterpretatie van de oude cultuur in het huidige China"*, Internationale Spectator 8 maart 1963 en drs. J. D. Thijs *„Nationalisme en communisme in China"* en drs. D. W. Fokkema *„Sinocentrisme in wetenschap, literatuur en moraal"*, beide verschenen in het Chinanummer van „Oost-West" jan./febr. 1964. Een zeer waardevol boek over de betekenis van de oude Chinese cultuur is dat van R. Dawson *„The legacy of China"*, Oxford, 1964

[19] Vgl. C. P. Fitzgerald *„The Chinese view of their place in the world"*, London/New York, 1964 en R. L. Powell *„Great powers are paper tigers"* in China Quarterly (London) juli/sept. 1965

[20] Twee lezenswaardige biografieën zijn die van Robert Payne *„Mao Tse-tung, ruler of Red China"* (New York, 1950) en van J. Ch'ên *„Mao and the Chinese revolution"* (London, 1965). Talloze bijzonderheden over Mao en het huidige China vindt men ook in Edgar Snow *„The other side of the river"*, New York, 1961

Toekomstperspectief

De huidige Chinese agressiviteit schijnt geheel in strijd te zijn met de traditionele Chinese afkeer van het krijgsbedrijf. Men denke aan de anti-oorlogsgedichten van klassieken als Li Tai-po en Toe Foe en aan het bekende Chinese gezegde, dat men van goed ijzer geen spijkers maakt en van goede mensen geen soldaten. Het Chinese communisme was in het begin van zijn ontwikkeling — evenals in Rusland — eerder een zaak van een fanatieke elite dan van een brede volksbeweging. Democratisch in onze zin is het Maoïsme dan bepaald ook niet. Toch is de democratische gedachte allerminst een vreemd beginsel in China.[21] Veelzeggend is het oude adagium: „De hemel ziet zoals het volk ziet, de hemel hoort, zoals het volk hoort." Over het algemeen blijkt de Chinees bovendien — althans in het verleden — meer pragmatisch te zijn ingesteld dan doctrinair. Een verheerlijking van de staat, zoals die b.v. in Duitsland bij bepaalde denkers (zoals Hegel) is te vinden, was de Chinees bovendien geheel vreemd. Dit zijn zeker hoopgevende feiten. Deze mogen ons echter niet de ogen doen sluiten voor de realiteit van het heden. Thans worden wij geconfronteerd met een agressief „Rijk van het Midden" en de vraag rijst welke politiek *nu* gevolgd moet worden. In het verleden heeft het Westen tegenover landen als Turkije en China grote fouten gemaakt. Zij werden als semi-koloniale mogendheden behandeld. Na de voor China zo ongunstig geëindigde Opiumoorlog (1839-1842) streefden Japanners, Engelsen, Russen, Fransen en Duitsers ernaar zoveel mogelijk havens en exterritoriale rechten in bezit te krijgen. In de dertiger jaren ontving China bepaald te weinig Westerse steun tegen de Japanse invasielegers. Dit zijn sterke argumenten tegen het Westen. Het zijn evenwel *historische* argumenten. China zal zich nù moeten realiseren dat dit verleden definitief voorbij is. Men zal nieuwe wegen moeten zoeken en de dialoog tussen Oost en West zal op gang moeten worden gebracht. Op het ogenblik schijnt het politieke klimaat niet gunstig te zijn voor een gesprek met China, gezien China's weigering over Vietnam te praten, gezien ook Lin Piao's uitlatingen en China's houding tegenover India. In het Westen verschilt men dan ook van mening over de tactiek *op korte termijn*. De Gaulle en Johnson hebben beiden hun argumenten. Maar toch zal er *op lange termijn* naar gestreefd moeten worden het Chinese isolement te doorbreken in de hoop dat hiermede ook China's agressieve houding zal plaatsmaken voor een grotere geneigdheid tot samenwerking. Nogmaals: Over de tactiek op korte termijn kan men van mening verschillen. Om een concreet punt te noemen: Het is allerminst zeker, dat China's toelating tot de Verenigde Naties het karakter van de Chinese politiek op korte termijn zal doen veranderen.

Zoals bekend is door de Quakers zeer veel gedaan om tot een beter begrip tussen Oost (d.w.z. de communistische wereld) en West te komen. Naar aanleiding van het rapport van de Quakers over China „A new China policy: Some Quaker proposals. A report prepared for the American Friends Service Committee" (1965) merkte het Quakertijdschrift „The Friend" (27 augustus 1965) echter o.m. op: „... Here, perhaps, the only question is not whether the

United Nations will vote sooner or later to seat Peking, but whether when the decision is reached the Chinese Communist leaders will elect to stay outside and begin actively to promote the counter-United Nations, the rival association of disgruntled States... It is certain, as the report makes clear, that the People's Republic of China will not come into the United Nations without full acknowledgment of her major political aims." Een dergelijke uitlating van goed-geïnformeerde waarnemers, die allerminst een star anti-communisme huldigen, toont aan hoe problematisch de kwestie China thans wel is. Desalniettemin moeten alle mogelijkheden onderzocht worden om tot een betere verstandhouding te komen. [22]

Wellicht is dit een kwestie van jaren. Zeker is evenwel, dat een blijvend isolement van de grootste natie weliswaar eeuwen mogelijk was, maar thàns, in onze twintigste eeuw, is dit een anachronisme geworden. China zèlf zal in dit proces uiteraard een beslissende rol spelen. De toekomstige politiek van het „Rijk van het Midden" zal het beeld van onze wereld in de komende decennia voor een belangrijk deel bepalen. „China's shadow will not cease to grow. Neither the attempt to ignore here existence, nor efforts to hinder her progress, will prevent her from becoming, by the last quarter of this century, the decisive factor in human affairs. And, ideology being unable to transcend power politics, by that time, China may even emerge as the new, third, and major power centre of the world" waarschuwt Tibor Mende. [23]

De huidige Chinese bewindhebbers, die ideologie en „power politics" trachten te verenigen, zouden er goed aan doen de woorden van hun grote voorganger Soen Yat-sen, de Chinese Atatürk, tot de hunne te maken: *„After centuries of sound slumber, the Chinese people at last are waking up and realizing that we must get up and follow in the world's progress. Now we are at the parting of the ways. Shall we organize for war or shall we organize for peace?... I desire to have China organized for peace..."* [24] Zeker is, dat naarmate de wereld voortschrijdt naar de eenheid („one world or none") die in het atoomtijdperk onontkoombaar is, het belang van de grootste natie tenslotte meer gediend zal zijn met coöperatie (of tenminste „peaceful coexistence") dan met agressie.

P. Krug

PERSONALIA P. Krug
Geboren 1920 te 's-Gravenhage. Studeerde Slavische talen. Sinds 1945 verbonden aan de Economische Voorlichtingsdienst. Redactielid van „Mens en Kosmos". Publiceerde o.m. in Vrij Nederland, De Gids, Internationale Vraagstukken, Mens en Kosmos, Critisch Bulletin en Mens en Wereld.

21 Een democratisch uitgangspunt had ook het klassieke examenstelsel voor overheidsfuncties in het keizerlijke China. Vgl. R. M. Marsh *„The Mandarins: The circulation of elites in China, 1600-1900"*, New York, 1961

22 Vgl. *„Het Westen en communistisch China"*, Oost-West, juni, 1965

23 Tibor Mende *„China and her shadow"*, London, 1961, pag. 317

24 Sun Yat-sen *„The international development of China"*, New York/London, 1922, pag. 232

Loushan Pass

Cold blows the west wind,
Far off in the frosty air
the wild geese call
in the morning moonlight.
In the morning moonlight
Horses' hoofs ring out sharply
And the bugle's note
is muted.

Do not say
that the pass is defended with iron.
This very day
at one step
we shall cross over it.
We shall cross over it.
The hills are blue like the sea,
And the dying sun is like blood.

Mao Tse-tung (1935)

Deze gedichten in de Engelse vertaling van M. Bullock en J. Ch'ên werden ontleend aan het boek „*Mao and the Chinese revolution*" door J. Ch'ên. London, Oxford

Enige gedachten over de grondslagen der moraal

Bestaat er een absolute moraal, geldig voor alle mensen en in alle tijden? Gelovige mensen hebben niet de minste moeite deze vraag bevestigend te bebeantwoorden. Wat goed is en wat kwaad is door God geopenbaard en degenen, die zich gedragen naar de geopenbaarde gedragsregels, of er tenminste naar streven, zijn goede mensen, de andere slechte. De moeilijkheid, dat, gegeven de beknopte vorm van de in de bijbel vervatte voorschriften, een zeer gevarieerde interpretatie ervan mogelijk is, laat ik hier even rusten. Evenals het feit, dat in andere religies dan het christendom een even overtuigd beroep gedaan wordt op andere geopenbaard geachte geschriften dan de bijbel. De gelovigen kunnen, voorzover ze erover nadenken, zich daarbij gemakkelijk neerleggen door alleen te letten op de overeenkomsten en de verschillen te negeren, of door de laatste als afdwalingen te bestempelen.
De humanisten kunnen hun regels voor een zedelijk leven niet als afkomstig van een bovennatuurlijke autoriteit beschouwen. Maar welke herkomst hebben zij dan? Een tweede vraag, hierboven reeds gesteld: zijn die regels onveranderlijk of worden zij gewijzigd met veranderingen in de maatschappijvorm?
Zulke vragen, die het onderscheid tussen goed en kwaad betreffen, dringen zich vooral op aan degenen, die de studie van de culturele antropologie beoefenen. Ik heb ze dan ook ettelijke jaren geleden tot onderwerp van een college gekozen en er ook voordrachten voor enkele Humanistische Gemeenschappen over gehouden. De bedoeling, er ook nogeens een artikel aan te wijden, bleef onuitgevoerd. De prikkel tot uitvoering van het voornemen kreeg ik door het artikel van collega Gonggrijp in Rekenschap van juli 1965: „Vertrouwen-waarin?" Mijn bedoeling is niet met Gonggrijp te polemiseren. Wel, een andere opvatting tegenover de zijne te stellen.
De zogenaamde natuurvolken hebben het, wat hun autoriteiten op moreel gebied betreft, even gemakkelijk als christenen, joden, islamieten en boeddhisten. Zij schrijven hun gedragsregels toe aan hun voorvaderen, voor wie zij hoge eerbied en vrees koesteren. Of aan een „heilbrenger", „hoogste wezen" en dergelijke figuren, die de mensen alles leerden en daarna van de aarde verdwenen. De traditie, die bij deze volken zeer sterk is, bestendigt verder de moraal. Aanwijzingen, dat ze er bijwijlen toch verandering in brengen, laat ik

hier kortheidshalve achterwege.
Bij andere volken, waar twijfel ontstaat over de bovennatuurlijke oorsprong van de moraal, is de kans groot, dat men over het ontstaan en de waarde van de bestaande moraal gaat discuteren, al zullen aanvankelijk alleen onafhankelijke geesten dit durven.
Wanneer dit voor het eerst geschied is, weten we niet. Wel, dat Socrates het volgens Plato deed in gesprekken, die hij, zoals gewoonlijk, vragenderwijze voerde. Het gaat om de vraag, wat de aanwezigen verstaan onder rechtvaardigheid. Trasymachus valt op een gegeven ogenblik uit en zegt o.a.: „ik beweer, dat macht recht is en rechtvaardigheid het belang van de sterke." In een ander gesprek zegt de sofist Callicles, dat de man, die kracht genoeg bezat, de kluisters zou afschudden, al onze voorschriften, toverspreuken en -middelen vertreden, evenals alle wetten, die tegen de natuur ingaan. „En dit acht ik nu de natuurlijke gerechtigheid en adeldom." De opvattingen van het volk, dat zulke buitensporigheden afkeurt, zegt Callicles, huldigen geen zedelijk beginsel van vrije mannen, maar van dienstbaren: het is een slavenmoraal; de ware deugden in een man zijn moed en verstand. [1]
Durant maakt in zijn commentaar op deze uiting een gedachtenfout, waar hij zegt: „We hebben hier het grondbegrip der ethica, het kernpunt van de zedenleer. Wat is gerechtigheid? Zullen we rechtschapenheid zoeken of kracht? Is het beter goed te zijn of sterk te zijn?" [2]
Voor Trasymachus en Callicles is echter het bezit van kracht en de uitoefening van macht gerechtigheid. Een krachtmens is voor hen de goede mens en zij kunnen zich dus niet afvragen, of het beter is goed te zijn dan wel sterk te zijn. Bertrand Russell stelt het twistpunt veel scherper. Uitgaand van het feit, dat Plato zijn eigen ideaal van staatsinrichting rechtvaardig acht, terwijl een democraat hetzelfde vindt van een staat op democratische grondslag, stelt hij de vraag, of objectief is uit te maken, welke van die beide opvattingen de goede, de rechtvaardige is. Zoals we zonder veel strijd kunnen uitmaken, dat sneeuw wit is. Plato is overtuigd, dat „het Goede" bestaat en dat de aard ervan kan worden vastgesteld. Wie er niet mee instemt, zou dan een intellectuele fout maken, juist alsof iemand een wetenschappelijk vastgesteld feit zou ontkennen.
En verder: „Plato meent, te kunnen *bewijzen*, dat zijn ideale republiek goed is, zoals een democraat, die ook de objectiviteit van de ethica aanvaardt, meent te kunnen bewijzen, dat die republiek slecht is. Maar wie zich op het standpunt van Trasymachus stelt, zal zeggen: er is geen kwestie van bewijzen; de enige kwestie is, of de staat van Plato je *bevalt*. Zo ja, dan is die goed voor u, zo neen, dan is hij slecht voor u." Russell besluit met te constateren, dat de vraag open blijft, maar dat Plato's opvatting zeer lang onbestreden is gebleven. [3]
In de christelijke wereld is de door de kerk gepredikte moraal zonder kritiek aanvaard. Waar de bijbel geen uitkomst bood, doordat de voorschriften in algemene termen vervat zijn, dienden uitspraken van bisschoppen of concilies.

Dat er in de 19e eeuw opnieuw getheoretiseerd werd over de herkomst en veranderlijkheid van de moraal, kan voor een deel worden toegeschreven aan de opkomst van de volkenkunde als wetenschap. Het werd steeds duidelijker, dat de zogenaamde wilde volken evenzeer leefden onder maatschappelijke en zedelijke regels als de westerlingen, en dat de ontduiking ervan niet meer voorkwam dan bij ons. Het lag voor de hand, dat de etnologen zich ertoe zetten, de overeenkomsten en verschillen tussen de moraal van die volken en de onze te vergelijken. En, aangezien de meeste etnologen in het laatst van de 19e eeuw de evolutie in de cultuur trachtten op te sporen, stond het vraagstuk van de moraal vooraan in de belangstelling, zoals reeds uit een aantal titels blijkt. [4] Vandaar ook de nadruk, die er werd gelegd op de verschillen tussen de voorschriften bij volken van diverse cultuur.

En toen het marxisme opkwam, werd de volle aandacht gevraagd voor de samenhang van de maatschappijvorm en de moraal. In de polemiek tussen Henriëtte Roland Holst en S. R. Steinmetz over de opvattingen van eerstgenoemde aangaande de proletarische moraal, blijkt, dat de twee scherp tegenover elkaar staan, behalve in beider erkenning van bovengenoemde samenhang. Wel voegt S. eraan toe: „Alleen ben ik tot mijn spijt verplicht de illusie te verstoren, dat deze sociale, evolutionistische verklaring der morele verschijnselen een socialistische ontdekking zou zijn." [5]

Het is er verre af, dat allen, die zich met de uiteenlopende morele opvattingen bezighielden, zich accoord verklaarden met genoemde evolutionistische zienswijze. Sommigen waren er zeer verontrust over. Zo Viktor Cathrein S.J. Klagend zegt hij: „Tot voor korte tijd geloofde ieder aan onveranderlijke zedenwetten." Hij verwijst naar Grieken en Romeinen en haalt Cicero aan: „Welk volk verafschuwt niet de trotsen, de boosdoeners, de wreden en ondankbaren!" [6]

Het is waar, dat Cicero noch Cathrein de grootmoordenaars Hitler en Stalin hadden horen toejuichen. Maar Cicero kende toch de Romeinse arena. En dat hij de wreedheden daarvan kende, maakt zijn oratorische uitroep tot een bewijs van ongelooflijke naïviteit of tot volksbedrog, gezwets.

Het betoog van Cathrein is uiterst merkwaardig, in zoverre hij de uitdrukking

1 Will Durant, *Van Socrates tot Bergson*. Ned. vertaling door Helena C. Pos, Den Haag 1939, blz. 26 en 27.

2 *ibid.*, blz. 27

3 Bertrand Russell, *History of western Philosophy*, 2d edition, London 1947, blz. 137-139

4 Edw. Westermarck, *The origin and development of the moral ideas*, 2 delen, London, New York 1906
Alex Sutherland, *The origin and growth of the moral instinct*, 2 delen, London, New York, Bombay, 1898
Ch. Letourneau, *L'évolution de la morale*, Paris 1887
L. T. Hobhouse, *Morals in evolution*, 2 delen, London 1906
H. Spencer, *The principles of ethics*, 2 delen, 1892/1893

5 S. R. Steinmetz, *Kritiek op de proletarische moraal van mevrouw Roland Holst*, Amsterdam 1905, blz. 15

6 *Die Einheit des sittlichen Bewusstseins der Menschheit*, Freiburg i/B, 1914, drie delen, Band I, blz. 2

„zedelijk bewustzijn" voortdurend in twee betekenissen gebruikt. De ene keer bedoelt hij, dat de mens in staat is, onderscheid te maken tussen goede en slechte daden, tussen rechtvaardig en onrechtvaardig optreden. Enige bladzijden verder betekent het, dat alle mensen overeenstemmen in hun oordeel over wat goed en wat slecht is.[7] Dit laatste wordt tenietgedaan door de 1700 bladzijden citaten, waaruit blijkt, dat er naast overeenkomsten grote verschillen bestaan. Het pleit voor schrijvers eerlijkheid, dat hij deze feiten de lezer niet onthoudt, hoewel ze een bewijs vormen voor de subjectiviteit van de moraal, die hij wil bestrijden. Naïeve argumenten worden aangevoerd voor de objectiviteit van de moraal, b.v. de uiting van Augustinus, dat diefstal door Gods wet bestraft wordt, die in 's mensen hart geschreven is. „Want welke dief verdraagt het gelijkmoedig, dat hij bestolen wordt?" Alle respect voor de beroemde kerkvader kan niet beletten dit argument als nonsens te kwalificeren.

Volkomen in strijd met de opvatting, dat de moraal in 's mensen hart geschreven is, blijkt de vastenbrief der Nederlandse bisschoppen, verzonden in 1947: „Van moraal kan geen sprake zijn voor wie niet gelooft in een God, die de mens zekere verplichtingen heeft opgelegd en het kwade bestraft. Waarom zouden wij niet iets van een ander wegnemen, als wij het zo goed kunnen gebruiken en niemand het bemerken zal? Wie niet in een God gelooft, doet wat nuttig en aangenaam voor hem is. Alle systemen om een moraal op te bouwen zonder God houden geen stand."

Het is, gezien de gegroeide tolerantie van de r.k. kerk tegenover andersdenkenden, onwaarschijnlijk, dat de bisschoppen thans nog achter deze voor onkerkelijken discriminerende uiting staan. Er bestaat geen enkele aanwijzing, dat onkerkelijken meer eigendomsdelicten plegen dan kerkelijken, zodat de bewering elke grond mist.

Als we, pogend alle verworven denkbeelden omtrent de moraal opzij te zetten, de mens beschouwen, dan valt allereerst te constateren, dat hij een sociaal wezen is. Dagelijks heeft hij te doen met handelingen van de groepsleden tegenover elkaar. Een ander feit is, dat ieder individu erop uit is, zijn eigen belangen te verdedigen. Maar hoe sterk ieder door die eigenbelangen moge worden overheerst, het feit, dat hij lid is van een maatschappij, impliceert, dat hij zijn medeleden tot op zekere hoogte moet ontzien, dat hij zijn eigen driften en begeerten aan banden moet leggen.

La Pierre en Farnsworth drukken dit zo uit: „Wat aangenaam is voor het menselijke dier kan onaangenaam worden voor het sociale menselijk wezen."[8] Wie zijn groepsleden in ernstige mate schaadt, schaadt zichzelf. Een normaal mens is het vermogen tot erkenning hiervan aangeboren. Men kan dit ook zo uitdrukken, dat een zedelijk bewustzijn hem eigen is. Voor het constateren van dit feit maakt het geen verschil, of het onder woorden gebracht wordt door een zin als: „God heeft dat vermogen in 's mensen hart geschreven" of door: dat de natuur de mensen als groepswezens heeft gevormd, impliceert een zekere mate van ontzag voor elkaars belangen.

Dit impliceert geenszins, dat de regels, die daarvoor in acht genomen worden, bij alle volken gelijk moeten zijn. In sommige opzichten blijkt dit wel het geval te wezen, maar doordat de voorschriften zo algemeen gesteld zijn, lijkt de overeenkomst ook nog groter dan in werkelijkheid het geval is.

Hier volgen enige feiten ter beoordeling van gelijkheid en ongelijkheid in de moraal. Uit de overvloed van materiaal kies ik de moraal inzake diefstal, het sexuele leven en de slavernij. Er blijkt, dat diefstal bij alle volken wordt afgekeurd, zij het in verschillende mate en met variaties. Zo was het in het oude Mexico aan reizigers veroorloofd, maïs te plukken van een andermans veld, mits niet meer dan om de honger te stillen. Bij de Tibboes in de Sahara geldt hetzelfde voor dadels. Deze welwillendheid is te verklaren uit de moeilijkheden voor de reizigers in onherbergzame streken.
Veenomaden plegen een groot verschil te maken tussen diefstal en beroving, de laatste speciaal, als het naburige stammen betreft. Van een stamgenoot stelen wordt slecht gevonden, wie van een rooftocht met buit beladen terugkeert, wekt bewondering.
Westermarck vertelt op gezag van Laurent en van Von Eicken dat in de middeleeuwen schipbreukelingen op de Europese kusten niet alleen werden beroofd, maar zelfs doodgeslagen. Vorsten en concilies deden hun best, dit te veranderen... speciaal als het christenen betrof. Over dit tegengaan werd ook gepolemiseerd. De strandbewoners brachten er tegen in, dat schipbreuken door God opgelegde straffen waren, en dat het dus goddeloos was, de schipbreukelingen goed te behandelen.
De wet beschermde de moraal van de bezitters in hoge mate. In verschillende landen stond de doodstraf of die van het afhakken van de rechterhand op diefstal, die een bepaalde waarde teboven ging. In Schotland gold de doodstraf voor een diefstal ter waarde van twee schapen, in het oude Rome voor die van een paard, os of tien schapen. In Rome kwam de klassemoraal duidelijk tot uiting, doordat een slaaf veel zwaarder gestraft werd dan een hooggeplaatste voor een gelijksoortige diefstal. In het oude Indië, het land van de kasten, ging men echter uit van het principe: „noblesse oblige": een brahmaan werd achtmaal zo zwaar gestraft als een soedra voor eenzelfde misdrijf. [9]

Wat de sexuele moraal betreft: er bestaat tussen de verschillende volken één belangrijke overeenkomst: ze kennen alle het huwelijk. Als we de definitie van Havelock Ellis volgen, is dit een samenleven van twee of meer personen

7 Vgl. blz. 11, 13, 14, 15. Op blz. 11 zegt hij: „Es gibt kaum ein Laster, dass nicht schon bei irgend einem Volke als Tugend gegolten hat. Viele Völker hielten den Kindermord, die Tötung alter Eltern für zulässig, andere betrachteten die grösste Unzucht, selbst Blutschande im Dienste der Gottheit für erlaubt. Menschenopfer... galten oft als strenge Pflicht." Op blz. 12: Ebenso erkannt er (der Mensch) dass er keinem anderen zufügen solle, was er selbst nicht dulden mag.
8 Richard F. la Piere and Paul R. Farnsworth, *Social Psychology*, London 1936, blz. 8
9 Voorbeelden ontleend aan uitvoerige opsomming bij Westermarck, l.l. deel II hfst. XXVIII

van verschillend geslacht, dat sexueel verkeer insluit en als een belangrijk doel de verwekking van nageslacht heeft, terwijl de leden van de groep voor gezamenlijke rekening produceren en consumeren.[10] Als belangrijk kenmerk hoort aan deze definitie te worden toegevoegd, dat de grotere gemeenschap, waarvan de groep deel uitmaakt, op de een of andere wijze bij de totstandkoming wordt betrokken, dat ze die sanctioneert.
De genoemde overeenkomst gaat echter gepaard met talrijke verschillen. In de westerse maatschappij wordt een ander huwelijk dan het monogame niet alleen immoreel geacht, het is zelfs strafbaar. Bij tal van volken is echter polygynie niet alleen geoorloofd, ze is eervol. Hier en daar komt ook polyandrie voor als geijkte gewoonte: een huwelijk van één vrouw met meer mannen, meest broers.
Naast het huwelijk als algemene regel vindt men in verschillende landen nog de zede van de sexuele gastvrijheid: een bezoeker krijgt nachtverblijf en als bedgenote de vrouw of een dochter van de gastheer. Het jus primae noctis, het recht van een hooggeplaatste persoon om de eerste nacht na het huwelijk door te brengen met de bruid van een lager geklasseerde, werd in de 16e eeuw nog wel in Duitsland toegepast.[11] Verder noem ik nog de hier en daar gebruikelijke tijdelijke promiscuïteit bij feestelijke gelegenheden, waarbij alle huwelijksbanden gedurende enige nachten worden geslaakt. Over sexuele gemeenschap vóór het huwelijk lopen de opvattingen zeer uiteen. Naast strenge bewaking van de maagdelijkheid bij het ene volk, komt sterke losbandigheid bij andere volken voor. En dit verschil bestaat niet enkel tussen verschillende volken, maar ook bij een zelfde volk in verschillende tijden en binnen eenzelfde volk in verschillende kringen. Men denke aan de bewaking van de „eer" der meisjes van de goedgesitueerden in het Victoriaanse tijdvak en de vrijheid, die deze meisjes tegenwoordig genieten. En aan de minder strenge opvattingen binnen de volksklasse in genoemd tijdperk. Ik heb slechts enkele punten aangeroerd. Men zou een boekdeel kunnen vullen met de beschrijving van de verschillen in moraal. De prostitutie neemt bij vele volken een belangrijke plaats in onder de sociale verschijnselen. Maar dat in de middeleeuwen in Duitsland zelfs bisschoppen bordelen in leen gaven, zal toch menigeen verwonderen. Evenals het feit, dat keizers tijdens hun bezoek aan sommige steden door prostituees feestelijk begroet werden en dat het stadsbestuur de keizer en gevolg gratis bezoek aan de „vrouwenhuizen" aanbood.[12]

Bezien we nu nog de beoordeling van de slavernij, of liever: onvrije arbeid in velerlei variaties. Als kenmerk hiervan geldt, dat een onvrije zijn meester niet kan verlaten, al zou hij als zelfstandig man of als werker bij een ander een betere positie kunnen krijgen.
De volkenkunde leert, dat tal van volken op verschillend niveau van cultuur de slavernij in praktijk brengen of brachten. Ze werd niet in strijd geacht met het zedelijk bewustzijn, zelfs niet door de slaven zelf. In het Romeinse rijk, waar de slavernij een der grondslagen van het economisch bestel kan worden

genoemd, ontstond ook het christendom. Het ging niet gepaard met acties tegen de slavernij. Paulus vermaant de dienstknechten gehoorzaam te zijn aan hun meester in zijn brief aan de Efezers hfdst. 6:5; en dat hij met dienstknechten slaven bedoelt, blijkt uit vers 8: „hetzij dienstknechten, hetzij vrijen". Verscheidene concilies hebben vermaningen gericht tot slavenbezitters, tot menselijke behandeling van hun slaven. Het ontbrak ook niet aan vermaningen om (christen)slaven vrij te laten. Maar, zegt Wallon, de kerk zelf schafte de slavernij niet af. Het argument, dat negers tot slavernij gedoemd waren, doordat ze afstammelingen zouden zijn van Cham, die zijn vader Noach in diens dronkenschap had bespot, vond slechts weinig tegenspraak. Sint Justinus heeft er zijn stem tegen verheven met het argument, dat die schuld door het Nieuwe Testament was uitgewist, dat alle rassen deel geeft in de erfenis van Christus. Zulk een betoog had verdedigingen van het instituut ten gevolge. Een enkel voorbeeld. Libanius zegt, dat iedereen slaaf is, b.v. van zijn fortuin, zijn hartstochten, van natuurverschijnselen, van accidenten, de boer van de regen, de zeeman van de wind, enz. Slaven behoeven het 't minst van allen te wezen: zij kunnen op twee oren slapen, het aan hun meester overlatend, voor het voedsel van de volgende dag te zorgen. [13]

In het koloniale tijdperk heeft het buitmaken van slaven en de slavernij een vorm aangenomen, die Westermarck tot de brutaalste aller tijden rekent. Men kent het eerste artikel van de Verklaring der rechten van mensen en burgers in de Ver. Staten: „Elk mens wordt vrij en gelijk in rechten geboren." Stupiditeit of grove huichelarij?

Het Congres van de republiek nam later een wet aan, die luidde: als een vrij man wordt gevangen genomen onder verdenking een weggelopen slaaf te zijn, kan hij als slaaf worden verkocht om de kosten goed te maken van zijn verblijf in de gevangenis. En die wet is ook herhaaldelijk toegepast. [14] De nonsens over Cham bleef rustig de ronde doen. Niemand kwam op het denkbeeld, dat ieder mens wel iemand onder zijn voorvaderen zal tellen, die iets ergers heeft gepleegd dan zijn dronken vader bespotten.

Intussen is in de loop der 19e eeuw de slavernij door westerse regeringen verboden. Hebben zij de slechtheid ervan ingezien? Men kan dit moeilijk beamen, als men de medewerking van regeringen aan de vele ontduikingen van de emancipatiewetten kent. [15] Ook aan deze ontduikingen is thans vrijwel

10 Havelock Ellis, *Studies in the Psychology of Sex,* vol. VI: Sex in relation of Society, Philadelphia 1922, blz. 421

11 Wilhelm Rudeck, *Geschichte der öffentlichen Sittlichkeit in Deutschland.* Moralhistorische Studien, Jena 1897, blz. 144

12 *ibid.*, blz. 27 en 33

13 H. Wallon, *Histoire de l'esclave dans l'antiquité*, 2e édition, 3 delen, Paris 1847, III blz. 326/327

14 Westermarck l.l. I blz. 705

15 Zie J. J. Fahrenfort, *Over vrije en onvrije arbeid,* Mens en Maatschappij, 19e jaargang 1943, blz. 29 e.v. En vooral W. Kloosterboer, *Onvrije arbeid na afschaffing van de slavernij,* 's-Gravenhage 1954. Engelse vertaling: Involuntary labour since the abolition of slavery, Leiden 1960

een eind gekomen; men mag wel aannemen, dat het verdwijnen van het kolonialisme hiermee meer van doen heeft dan gewetenswroeging van ondernemers.

Hoe sterk de moraal verandert blijkt ook hieruit, dat in geen enkel westelijk land sociale wetten ontbreken. Waar nog niet zo lang geleden door sommige christenen werd verkondigd, dat er armoede moest zijn om de rijken in staat te stellen de eeuwige zaligheid te verwerven, verschillen de programma's van de politieke partijen nog slechts in details, wat de sociale voorzieningen betreft. De huidige moraal in dezen is, dat de minst bedeelden *recht* hebben op hulp en niet afhankelijk moeten zijn van aalmoezen.
In de rooms-katholieke kerk, die zich zo sterk bemoeit met het sexuele leven harer leden, geldt het verbod van anticonceptionele middelen. In het eerste wetsontwerp inzake de kinderbijslag, ingediend door Romme, stond als motivering, dat die bijslag ertoe zou bijdragen, dat de mensen zich zouden kunnen voortplanten naar de wetten der natuur. Dit argument wordt thans niet meer gehoord, en zelfs wordt er in kerkelijke kringen gediscuteerd over de toelaatbaarheid van „de pil". Al zal deze voorlopig nog wel niet getolereerd worden, het valt nauwelijks te betwijfelen, dat dit een kwestie van tijd zal blijken. En de oorzaak van de veranderde houding van een aantal kerkelijke gezagsdragers kan geen andere zijn dan het nijpende vraagstuk van de overbevolking.
Het moet duidelijk zijn, dat de moraal aan voortdurende wisselingen onderhevig is, vooral in de moderne samenleving. Zelfs de beginselen, die vrij algemeen aanvaard worden, vinden gevarieerde toepassingen. Zo is het moeilijk te aanvaarden, dat orthodoxe christenen en aanhangers van andere religies, die in een geopenbaarde moraal geloven, het zoveel gemakkelijker zouden hebben bij het bepalen van hun richtsnoer voor het morele gedrag dan anderen. Ze beroepen zich wel op die openbaring, maar ze staan telkens weer voor de vraag, welke houding rechtvaardig moet worden genoemd in een maatschappij, welke voortdurend in beweging is.
Deze moeilijkheid is voor de humanisten niet verschillend van die der christenen. Er zijn humanisten, die geloven in *het* goede, naar welker erkenning de mensheid langzamerhand zou toegroeien. Maar het is onmogelijk, de inhoud ervan te benaderen. Degenen, die deze opvatting wel, en die ze niet aanhangen, moeten op dezelfde wijze telkens opnieuw uitmaken, wat in de gegeven omstandigheden rechtvaardig zal worden geacht. Zo zitten religieuzen en irreligieuzen in hetzelfde schuitje: ze zijn genoodzaakt te blijven zoeken. Met vertrouwen, dat zij de rechtvaardigheid zullen vinden. Gonggrijp meent, dat de humanist vertrouwen kan stellen in het vermogen, dat grote ideeën als naastenliefde, waarheid, gerechtigheid, vrijheid enz. bezitten om heerschappij te verkrijgen over ons hart.
Op grond van wat ik hierboven gezegd heb over de zeer verschillende interpretatie van deze ideeën, zou ik liever zeggen, dat we moeten vertrouwen op

het vermogen van de mens, zijn persoonlijke driften en begeerten aan banden te leggen om zijn medemensen te ontzien. Ontzien dan tot op zekere hoogte. Want wij zondigen daartegen dagelijks en soms neemt het zondigen een omvang aan, die alle zedelijke normen vertrapt, doordat een volk onder de suggestie van misdadigers medemensen verdelgt inplaats van ze te ontzien. Ons vertrouwen wordt dan gereduceerd tot de verwachting, dat na zulke massale aberraties het zondigen tot normale proporties zal worden teruggebracht.

Dan reilt en zeilt de maatschappij weer, zij het met voortdurende kleine of grotere botsingen tussen groepen, die verschillende opvattingen omtrent rechtvaardigheid koesteren.

Desondanks zal men voortgaan met zich te beroepen op *de* rechtvaardigheid, *de* vrijheid, *de* tolerantie, *de* schoonheid, enz., alsof dit op objectiviteit berustende ideeën zijn.

Ieder is vrij te geloven, dat wat hij rechtvaardig noemt, door God gewild wordt, of dat de mensheid evolueert naar een ideale toestand, waarin zij eensgezind *de* rechtvaardigheid zal betrachten. De wetenschap is niet in staat, hierover een uitspraak te doen, noch in bevestigende, noch in ontkennende zin. Maar wie de sterke verscheidenheid der meningen over rechtvaardigheid ziet, zal vermijden, deze en dergelijke termen in het algemeen te gebruiken. Het zal het inzicht in de werking der samenleving ten goede komen. Elk moreel oordeel wordt beïnvloed door emotie, die de eenzijdigheid bevordert. Genoemd inzicht kan als tegenwicht een nuttig effect bieden.

J. J. Fahrenfort

PERSONALIA Prof. dr. J. J. Fahrenfort
Geboren 1885 te Amsterdam. Was werkzaam als onderwijzer, leraar in geschiedenis en aardrijkskunde en later als lector en hoogleraar in de volkenkunde (culturele antropologie) aan de Universiteit van Amsterdam, aan welke universiteit hij ook gestudeerd had. Publicaties enige boeken: Het Hoogste Wezen der primitieven; Dynamisme en logisch denken bij natuurvolken; Socialisme in oude tijden; India, land van hindoes en mohammedanen. Verder verscheidene artikelen in verschillende tijdschriften.

Robert Havemann: Dialektik ohne Dogma?

Naturwissenschaft und Weltanschauung; hat Philosophie den modernen Naturwissenschaften bei der Lösung ihrer Probleme geholfen?; Naturwissenschaftliche Aspekte philosophischer Probleme. Rowohlt, Rororo 1964.

De natuurwetenschap met een wereldbeschouwing te confronteren is een bezigheid, die door natuuronderzoekers met argwaan wordt bekeken. Terecht, wanneer zij, die zich hiermee bezighouden, wel een wereldbeschouwing bezitten, maar geen natuurwetenschap, om er mee te confronteren. Ten onrechte, indien men de confrontatie als zodanig meent te moeten en te kunnen ontwijken.

Havemann's wereldbeschouwing is het dialektisch materialisme, en wat zijn affiliatie met de natuurwetenschappen aangaat, is hij een welbekend physico-chemicus. Tot 1964 was hij hoogleraar en instituutsdirecteur aan de Humboldt-Universiteit (Oost-Berlijn), thans werkt hij aan een onderzoek-instelling van de Deutsche Akademie der Wissenschaften (DDR).

In het wintersemester 1963/64 hield Havemann Studium-General-colleges aan de Humboldt-universiteit voor 1250 hoorders over natuurwetenschappelijke aspekten van filosofische problemen. Ons boekje is voor het grootste deel een weergave van deze colleges, naar een bandopname die slechts weinig geredigeerd is.

Wat ons aan filosofie der wetenschappen uit de marxistische sector bereikt, is voor het overgrote deel de moeite van het lezen niet waard. Het meeste is banaal, en wat niet banaal is, is „blühender Unsinn", geschreven door charlatans, die omtrent de wetenschap niet meer weten dan wat ze bij Engels hebben kunnen lezen, of door goedwillenden, die de ontwikkeling van de wetenschap niet hebben kunnen bijhouden. Dit geldt trouwens niet alleen voor de marxistische sector. Met anderssoortig wereldbeschouwelijk beïnvloede filosofie der wetenschappen is het nauwelijks anders gesteld. „De pot en de ketel" is zoals vaak bij onderlinge ruzies ook hier een toepasselijk gezegde.

In de diverse titels van Havemann's boekje komen twee vraagtekens voor. Het is duidelijk, dat de vraag „Dialektik ohne Dogma?" met een klinkend „ja" moet worden beantwoord, en de dogmatici, die met dit antwoord in de hoek worden gezet, zijn uiteraard gediplomeerde uitleggers van het marxisme. In de vraag of de filosofie de moderne natuurwetenschappen bij de oplossing van haar problemen heeft geholpen, is met filosofie het dialectisch materialisme bedoeld, althans in zijn geijkte vorm, en op deze vraag past volgens Havemann een beslist „neen".

Het fulmineren tegen bij name genoemde en tegen anonieme dogmatici, die menen op marxistische gronden de relativiteitstheorie, de onbepaaldheidsrelatie, de gekromde ruimte, de erfelijkheidswetten als kapitalistisch te kunnen veroordelen, neemt een groot gedeelte van het boekje in, en er zullen er heel wat zijn, die het alleen *daarom* en die alleen *deze* passages lezen. Geheel ten onrechte. Dit negatieve gedeelte is in werkelijkheid vrij irrelevant. Als men het schrapt, blijft er voor echt belangstellenden genoeg over.

Allereerst de wel beknopte, maar des te heldere introducties in fundamentele zienswijzen der moderne natuurwetenschappen. De formuleringen zijn verrassend, en wel op een wijze, dat men na de eerste verrassing telkens even opkijkt om erover na

te denken. Ook als men eens een keer tot de conclusie komt, dat de auteur het niet bij het rechte eind heeft, blijft er een gevoel van respect, dat je gaarne over hebt voor iemand, die je tot nadenken heeft geprikkeld.
Om in de zienswijze van de moderne natuurwetenschappen te introduceren, is het boekje natuurlijk niet geschreven. Het wil uiteenzetten wat het dialektisch materialisme voor de natuurwetenschappen betekent. En dat is dan volgens de auteur niet een stel van regels, niet een geformaliseerd systeem van voorschriften, die bij wetenschappelijk onderzoek in acht dienen te worden genomen, maar een houding van geestelijk leven, die door voorbeelden nader wordt toegelicht.
Als wetenschappelijk onderzoeker kent de auteur deze geesteshouding, uit wat hij om zich heen ziet en door introspectie. Soms als hij deze geesteshouding dialektisch materialisme noemt, bekruipt mij hetzelfde gevoel als bij het horen spreken over christelijke deugden, indien de spreker er niets anders mee bedoelt dan wat men deugd zonder meer noemt. Soms ook bekruipt me de argwaan, dat een serieus natuuronderzoeker al van nature dialektisch materialist is, en dat het enige wat hem dan nog te doen staat, om echt een dialektisch materialist te wezen, is zich zo te noemen.
Het is altijd gemakkelijker, een bekrompen fundamentalist van welk geloof ook te negeren dan over iemand heen te stappen, die op hoog niveau zijn geloofsovertuiging verdedigt. Ik zou niet willen beweren, dat ik na de lezing van dit boekje weet, wat dialektisch materialisme is en wat het met de natuurwetenschap te maken heeft. Ik vind dat trouwens jammer, want een bekwamer leermeester dan de auteur kan ik me moeilijk voorstellen. Het is mijn schuld. Ik kom nu eenmaal uit een hoek, waar men ook in philosophicis exacter en minder geëmotioneerd formuleert. Desniettemin wil ik mijn respect voor de auteur niet onder stoelen en banken steken, mijn respect voor diepe gedachten, briljante formuleringen, en voor een eerlijke overtuiging.
Vooral het laatste, en daarom is het interessant na te gaan, hoe Havemann's studenten volgens de afgedrukte en beantwoorde discussievragen op zijn colleges hebben gereageerd. Geen vragen over natuurwetenschap en over dialektisch materialisme, maar vragen over goed en kwaad, over woorden en daden, over ideaal en werkelijkheid. Volgens mijn ervaringen is het bij ons ook niet anders, wanneer een oudere voor jongeren over filosofie spreekt. Wat een eerlijk man filosofie noemt, is door zijn leeftijd bepaald, en zijn vorm en inhoud worden met de leeftijd steeds abstrakter. Havemann's antwoorden moeten zijn hoorders evenzeer teleurgesteld hebben, als in een analoge situatie hier het geval zou zijn geweest.
Maar desondanks, het boekje is geen papieren verhaal, het is een reeks lezingen, echt iets wat voor de vuist weg is uitgesproken, niet een nauwgezet opgebouwd betoog. De auteur laat heel wat steken vallen, maar dat hoeft je als lezer niet te storen, eenvoudig omdat je het boek lezende niet lezer, maar toehoorder bent, en een gesproken woord nooit op dezelfde goudschaal wordt gewogen als een geschreven.
En de grootste deugd van het boekje: het verveelt je geen ogenblik.

Hans Freudenthal

Van redactiewege

In de laatste maanden is de redactie van Rekenschap met een tweetal nieuwe leden uitgebreid.

De heer P. Krug, bij de lezers welbekend door zijn geregelde bijdragen aan het blad, heeft zich bereid verklaard tot de redactie toe te treden, terwijl kortgeleden de heer P. Spigt de gelederen is komen versterken. De heer Spigt zal in de toekomst samen met de heer F. P. Huygens het redactie-secretariaat waarnemen.

Wij heten hen van harte welkom!